

Globethics Repository

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

This page was generated automatically upon download from the Globethics Repository.
More information on Globethics see <https://www.globethics.net>. Data and content policy of Globethics Repository see <https://repository.globethics.net/pages/policy>.

Authors	Namig, Isayev
Publisher	RAIDCG
Rights	With permission of the license/copyright holder
Download date	2026-09-20 22:11:21
Link to Item	http://hdl.handle.net/20.500.12424/153593

FEBRUARY 2016 VOLUME 28 ISSUE 02

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences

Plant Breeding and Seed Production

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

Historical & Humanitarian Sciences

Linguistic & Cultural Competence

Social Philosophy Science

Philosophy and Philology Sciences

Political Science

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine

Stomatology & Dentistry

Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology

TECHNICAL, ENGINEERING & APPLIED SCIENCES

Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics

Biogeochemistry and Biotechnology

Architectural Technology

History of Science and Technics

Ecosystems

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

Theoretical and Methodological Foundations of Tourism and Recreation

Training and Methodological Support

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

Economy and Management of a National Economy

Economic Science

Logistics

Global Impact Factor
2015 - 0.658

www.gulustan-bssjar.com

FEBRUARY 2016 VOLUME 28 ISSUE 02

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541

"An investment in knowledge always pays the best interest." Benjamin Franklin.

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

JOURNAL INDEXING

Global Impact Factor
2015 - 0.658

TBILISI, GEORGIA 2016

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships.

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

David Narmania

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor. Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia. Chief Specialist.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York. Academy of Sciences. Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Vagif Arzumanli

Doctor of Philological Sciences. Professor. Institute of Literature. Director of Literary International Relations section of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Zurab A. Gasitashvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

ISSN: 1987-6521; E-ISSN: 2346 – 7541; UDC: 551.46 (051.4) / B-64

©Publisher: Community of Azerbaijanis Living in Georgia. Gulustan-bssjar

Head and founder of organization: Namig Isayev. Academic Doctor in Business Administration. PHD. RIDCAG

Founder of organization: Ketevan Nanobashvili . Tbilisi Medical Academy. Professor MD. Associate Professor.

©Editorial office: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Tel: +994 50 226 70 12; +994 55 241 70 12; +995 59 201 66 14

E-mail: gulustanbssjar@gmail.com, caucasusblacksea@gmail.com

Website: www.gulustan-bssjar.com

©Typography: AZCONCO LLC Industrial, Construction & Consulting.

Registered address: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Community of Azerbaijanis Living in Georgia was registered by Public register of Georgia, on 11/04/2013, R/C 406090901.

<http://public.reestri.gov.ge>

Reproduction of any publishing of Black Sea Scientific Journal of Academic Research permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

TABLE OF CONTENTS

Людмила Тарахненко

РОЛЬ ВЛАДИ У ВІДРОДЖЕННІ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ

НАПРИКІНЦІ ХХ ст. 04

Ольга Ящук

ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ І ЗАКОРДОННА ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ УКРАЇНИ У 1921-1923 рр. 08

Світлана Лясковська

БОРІТЬБА ЗІ ЗЛОВЖИВАННЯМИ ПОСАДОВИХ ОСІБ У ПЕРІОД НЕПУ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД..... 12

Ленара Аджиева, Едуард Комогорцев

КУРОРТНОЕ ДЕЛО В ЕВПАТОРИИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX вв.)..... 19

Олександр Сидорович

ЗАГОТІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – 1950-х рр.... 28

Анатолий Садчиков, Сергей Котелевцев, Сергей Остроумов

БИОХИМИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ РЕГЕНЕРАЦИИ РАСТВОРЕННОГО ФОСФОРА ЗООПЛАНКТОНОМ 33

Анатолий Садчиков, Сергей Котелевцев, Сергей Остроумов

ВОДНЫЕ МАКРОФИТЫ В ЭКОСИСТЕМАХ ПРИРОДНЫХ ВОДОЕМОВ И ВОДОТОКОВ..... 40

Olga Ovsyanik

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHANGE OF WOMEN IN CLIMACTERIC PERIOD..... 45

Lamara Qoqiauri

THE MAIN TENDENCY OF INVESTMENTS IN THE PROCESS OF REFORMS IN GEORGIA..... 47

Наталья Куршакова, Григорий Левкин, Катерина Дзюбина

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ

РАБОТНИКОВ..... 64

РОЛЬ ВЛАДИ У ВІДРОДЖЕННІ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ ст.

Тарахненко Людмила Леонідівна
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, аспірант (Україна)
e-mail: zholobb@gmail.com

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено перші кроки української влади у напрямку забезпечення прав національних меншин на задоволення власних культових потреб в межах релігійних громад. Розглянуто низку розроблених на початковому етапі українського державотворення законів та інших юридичних документів, які визначали або були покликані регулювати етноконфесійне життя країни.

Ключові слова: релігійні громади, національні меншини, право, влада, Україна.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы первые шаги украинской власти в направлении обеспечения прав национальных меньшинств на удовлетворение собственных культовых потребностей в пределах религиозных общин. Рассмотрен разработанный в начальный период украинской государственности ряд законов и других юридических документов, которые определяли или были призваны регулировать этноконфессиональную жизнь страны.

Ключевые слова: религиозные общины, национальные меньшинства, право, власть, Украина.

ABSTRACT

In the article the first steps of the Ukrainian authorities towards ensuring the rights of national minorities to meet their own needs of worship within religious communities. Considered developed in the initial period of the Ukrainian statehood number of laws and other legal documents that define or were intended to regulate the country's ethnic and confessional life.

Keywords: religious communities, national minorities, the right, the power, Ukraine.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині в Україні склалась і ефективно діє низка державно-політичних і громадських механізмів захисту прав національних меншин та релігійних свобод громадян, адже парадигма соціокультурного розвитку незалежної України поступово визначила для етноспільнот нові умови інтеграції до суспільного життя країни. Аби уникнути певної замкненості й дистанціювання національних меншин від населення, розробниками нової моделі державної політики у сфері національних відносин було враховано етнічний фактор та світогляд носіїв культур, які вже давно мешкали на території України або тільки-но мігрували до країни, їх соціальний статус, рівень збереження й дотримання ними релігійних традицій та бажання адаптуватися до ментального простору українського суспільства. Держава сприяла розвитку релігійної самобутності національних меншин. Розвиток релігійного життя у країні, необхідність ліквідації негативних наслідків антирелігійної політики минулих років та нормалізації релігійної ситуації у незалежній Україні обумовили розробку вже на початку 1990-х рр. законодавства про свободу совісті та релігійні організації, яке було покликане регулювати цю сферу соціальних відносин. Попри це взаємовідносини між владою та окремими конфесіями інколи набували неоднозначності. Тому незважаючи на достатньо демократичний й прогресивний підхід до розробки цього законодавства та його відповідність нормам міжнародного права, майже одразу виникла потреба доробки або навіть кардинального перегляду його окремих положень.

Серед дослідників, які займалися вивченням даної проблеми необхідно виокремити В. Д. Бондаренка, В. Є. Єленського, П. П. Панченка тощо.

Мета статті: встановити роль влади у відновленні колективних форм релігійного життя етноспільнот України наприкінці ХХ ст.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Релігійні громади долучалися до процесу державотворення. Протягом досліджуваних років українська держава зробила реальні кроки у забезпеченні свободи совісті – свободи вільного вибору релігій, світогляду, свободи бути віруючим чи вільнодумцем, надання всім конфесіям рівних прав і можливостей. Попри те, що відродження культових практик етноменшин супроводжували певні труднощі політичного характеру, Україна в цілому успішно справлялась із завданням надання всім релігійним громадам можливостей незалежного розвитку.

Одним з напрямків державної політики у галузі церковно-релігійних відносин були заходи сприяння реалізації етнорелігійних потреб. Протягом 1990-х років намітились небажані тенденції проявів релігійного

фактора у прорумунських настроях на Буковині, проросійських орієнтаціях частини козацтва Луганщини. Державна влада України намагалась мінімізувати прояв тенденцій по перетворенню конфесійного чинника на знаряддя етнічного сепаратизму, якомога повніше задіяти зв'язки релігійних центрів етноменшин й етноконфесійних спільнот з їхніми одновірцями за кордоном [1, с. 25].

Україна як поліетнічна держава з метою досягнення більшого єднання етнічних груп для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які були їх спільним надбанням, держави – члени Ради Європи та інші країни, що не входили до складу цієї організації підписали в 1995 р. у Страсбурзі конвенцію про захист національних меншин, яка зобов'язувала суб'єктів міжнародного права, що приєдналися до неї, створювати необхідні умови для того, щоб етноменшини мали можливість зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію [9, с. 89].

Релігійно-церковне життя в Україні розвивалось в цілому у річищі демократизації. Дана обставина у свою чергу сприяла гармонійній розбудові мережі релігійних громад.

Органи державної влади ініціювали різного роду заходи направлені на залучення громад до соціально значущої діяльності. В 2000-і роки намітилась практика по створенню перспективних програм співробітництва громад з лікувальними закладами, системою виправно-трудових закладів.

На користь релігійним громадам послужило відкриття можливостей незалежною державою вільного здійснення душпастирської діяльності та офіційно реєструвати свої парафії. Цьому сприяло українське законодавство, яке регламентувало особливості відносин держави і церкви в поліконфесійній країні. Крім того, державою на законодавчому рівні гарантувались права створення релігійних організацій не лише особами, що мали українське громадянство. Дана обставина створювала додаткові можливості у розвитку громадської самоорганізації. Діяльність релігійних організацій етноменшин врегульовувалась також і рішеннями органів державної влади і управління. Напрацьоване правове поле, з одного боку, врегульовувало відносини між державою і релігійними організаціями, а з іншого – релігійними організаціями і церковними інституціями. Створення конституційно-правового поля свободи совісті, гарантії розвитку національної, культурної, мовної та релігійної самобутності етноменшин дали поштовх розвитку релігійної інфраструктури етноконфесійних меншин, збагаченню їхнього релігійно-духовного буття.

Збільшення прав етноменшин у сфері культурної діяльності ставало важливим чинником міждержавних відносин. Зв'язки етносів України батьківщинами походження сприяли розширенню багатосторонніх міждержавних контактів.

Після 1991 р. у практиці діяльності релігійних громад утверджується свобода богослужіння. Розширюються місця богослужінь. Було дозволено виконання релігійних обрядів у державних та інших громадських місцях, квартирах, будинках, цвинтарях і т.д. Реєстрація державою релігійних організацій та їх статутів створювало надійне підґрунтя для їх функціонування. До держави найчастіше звертались ті організації, які, окрім усього, намагались набути ще й статусу юридичної особи, з тим аби заснувати підприємство, добродійний заклад.

Конституція України, закріпивши положення про свободу совісті, таким чином надала змогу віруючим задовольняти свої потреби у віросповіданні. Відповідно, це надавало державі можливість впливати на розвиток релігійної самобутності, як важливого чинника консолідації української нації. Основним законом врегульовувались також і засади діяльності релігійних громад. До даних засад відноситься свобода світогляду та віросповідання, моральність суспільства, забезпечення охорони та захисту прав людей [4].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», на відміну від аналогічного закону Російської Федерації, де проведена концептуальна ідея про культурно-історичну вибірковість і надання певних переваг тим конфесіям, які мали культурну та історичну значущість, установлено принцип рівності всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом [8].

Законодавство України врегульовувало порядок виконання релігійними громадами своєї діяльності. Вважалося, що громади традиційно виконували культову діяльність, що включала в себе заснування культових споруд, проведення культових (релігійних) обрядів і церемоній, релігійного навчання та виховання, поширення віри, паломництво. Некультова діяльність, що здійснювалась релігійними організаціями стосувалась релігійно-навчальної, культурно-просвітительської, видавничої, релігійно-виробничої справи. Деякі громади вели діяльність із випічки просфор, продажу релігійної атрибутики, свічок тощо. Крім того вони забезпечували життєдіяльність самої громади, утримання священиків [12, с. 45].

Специфіка релігійних правовідносин у транзитному українському суспільстві полягала у тому, що вони регулювались насамперед адміністративно-правовим шляхом [10, с. 12].

В Україні на рівні держави, а також громадських організацій робились дієві кроки по забезпеченню прав на свободу совісті, всім без винятку громадянам. Відроджувалась практика наставництва у місцях позбавлення волі. Зростала роль релігії у житті пенітенціарних закладів. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» передбачив, що богослужіння і релігійні обряди в установах кримінально-виконавчої систем дозволялись на прохання громадян, які перебували в ув'язненні. Закон також зобов'язав командування військових частин створювати умови для участі військовослужбовців й виконанні релігійних обрядів. Законодавство передбачило надання певних прав призовникам за релігійними мотивами. Конституція України містила положення, яке дозволяло громадянам проходити альтернативну службу [8].

Після проголошення незалежності релігійні громади крок за кроком інтегрувались у систему цивільно-правових відносин. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» надав їм статус юридичної особи. А за Законом України «Про власність» (1991 р.) вони одержали право володіння, користування й розпорядження будівлями, об'єктами виробничого, соціального й добродійного призначення, транспортом, коштами та іншим рухомим і нерухомим майном [6]. Протягом досліджуваних років на рівні держави прийнято низку документів щодо повернення віруючим колишніх сакральних будівель і майна, що було свого часу незаконно вилучене. Передача майна і культових будівель відбувалась під контролем держави. 1992 р. Президент України Указом доручив урядові АР Крим, обласним і міським держадміністраціям повернути релігійним організаціям майно, що використовувалось не за призначенням протягом 1992 – 1993 р. Розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» (1994 р.) було продовжено термін повернення майна до 1997 р. На уряд України було покладено обов'язок по формуванню переліку культових будівель. Крім того, держава взяла на себе зобов'язання забезпечити рівні можливості віруючих для відправлення богослужінь у пристосованих до цього приміщеннях [11].

Основні гарантії релігійних прав етноменшин викладено в Конституції України, відповідно до якої держава сприяла етнічній та релігійній самобутності етносів [4, с. 17]. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) гарантував кожному громадянину України право на свободу совісті, що включало свободу мати, підтримувати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні переконання [5].

Декларація прав національностей України конкретизували норми, викладені в Конституції, стосовно релігійних прав етнічних груп. Відповідно до ст. 4 «усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів» [2, с. 5]. Норми, що містилися в Законі України «Про національні меншини в Україні», базувалися на принципі нерозривності прав людини і прав етноменшин: «При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини». Згідно зі ст.6 Закону особам, що належали до національних меншин, гарантувалося право сповідувати свою релігію [7, с. 3].

Етнонаціональне законодавство України опосередковано торкалося релігійно-церковної сфери. І навпаки релігійне законодавство стосувалося етнонаціональних процесів. За визнанням дослідника О. Шуби, у законах України знайшли своє правове врегулювання етнонаціональні та міжконфесійні стосунки не лише самі по собі, а й їхні взаємозв'язки [13, с. 165–166].

Появі релігійних общин значною мірою сприяло ліберальне законодавство в галузі релігії. За Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) офіційна реєстрація статутів релігійних громад проводилася коли до складу общини входило не менше 10 осіб, що досягли 18 років [8, с. 9].

Із зростанням числа мусульманських громад виникла необхідність створення органів управління ними. Структури діяли з метою підвищення ефективності громад, зміцнення їх взаємодії з органами влади, налагодження співробітництва з мусульманськими країнами. Правові акти АР Крим лише частково врегульовували питання релігійного життя кримських татар. Конституція АР Крим (ч. 4, ст. 14) містила норму: «Громадянам усіх національностей, національно-культурним та іншим об'єднанням, організаціям та установам гарантується право на сповідання своєї релігії» [3]. Як бачимо, дане право відносилось до прав та інтересів громадян у сфері національної культури. Таким чином релігійна самобутність визначалась складовою етнонаціональної самобутності.

ВИСНОВКИ

Отож, вищі органи влади України упродовж досліджуваного періоду намагалися створити національним меншинам умови для реалізації їх права на задоволення релігійних потреб нарівні із громадянами, що належали до корінної нації. Розроблене представниками української влади законодавство у сфері регулювання державно-етноконфесійних відносин мало на меті підтримати інтеграцію національних меншин у соціокультурний простір українського суспільства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко В.Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. – К.: Логос, 1996. – 37 с.
2. Декларація прав національностей України: Прийнята 1 листопада 1991 р. // Інформ. бюл. М-ва України у справах національностей міграції та культів. – 1995. – №5. – С.5–6.
3. Конституція АР Крим. – [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98>
4. Конституція України. – Харків: Одіссей, 2006. – 48 с.
5. Закон № 987 XII «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991. – [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12> від 14.12.2008.

6. Закон України «Про власність». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/697-12>
7. Закон України про національні меншини в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. Л-ри мовами нацменшин України, 1993. – 6 с.
8. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №25. – С.656-666.
9. Рамочная Конвенция о защите национальных меньшинств // Вестник Московского государственного университета. – Серия 11. Право. – 1996. – №6. – С.86–97.
10. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви»: Прийнята 23 вересня 2005 року № 1172/2005-рп. // Урядовий кур'єр. – 2005. – 30 вересня. – С.12.
11. Указ Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». – [Електронний режим]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=908:1&catid=37:art&Itemid=64
12. Фучеджі В.Д. Правове становище релігійних організацій як суб'єкт цивільного права: [моногр.] / Фучеджі В.Д. – О.: ОЮІ НУВС, 2008. – 131 с.
13. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз / О.В.Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.

ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ І ЗАКОРДОННА ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ УКРАЇНИ У 1921-1923 рр.

Ящук Ольга Юріївна

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, аспірант (Україна)
e-mail: zholobb@gmail.com

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено розгортання благодійницької діяльності зарубіжних представництв Червоного Хреста серед голодуючого населення півдня України у 1921-1923 рр. Розглянуто співпрацю Українського Червоного Хреста з філантропічними організаціями Західної Європи і США у сфері подолання наслідків голоду, яка виявлялася у постачанні продуктами харчування жителів найбільш постраждалих від неврожаю районів та наданні потерпілим від лиха медичного обслуговування. Доводиться, що більшовики не бажали визнавати масштаби голоду в Україні на міжнародному рівні, спрямовуючи більшість гуманітарних вантажів до Поволжя.

Ключові слова: голод, Україна, більшовики, Червоний Хрест, міжнародне благодійництво.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется развертывание благотворительной деятельности зарубежных представительств Красного Креста среди голодающего населения юга Украины в 1921-1923 гг. Рассматривается сотрудничество Украинского Красного Креста с филантропическими организациями Западной Европы и США в сфере преодоления последствий голода, которое проявлялось в снабжении продуктами питания жителей наиболее пострадавших от неурожая районов, а также предоставлении пострадавшим от бедствия медицинского обслуживания. Доказывается, что большевики не хотели признавать масштабы голода в Украине на международном уровне, направляя большинство гуманитарных грузов в Поволжье.

Ключевые слова: голод, Украина, большевики, Красный Крест, международная благотворительность.

ABSTRACT

The article explores the deployment of charitable activities of foreign missions of the Red Cross among the starving population in the south of Ukraine in 1921-1923. We consider the cooperation with the Ukrainian Red Cross philanthropic organizations in Western Europe and USA in the field of overcoming the consequences of the famine, which was manifested in the food supply most affected by the poor harvest areas, as well as providing the victims of the disaster medical care. It is proved that the Bolsheviks did not want to recognize the scale of the famine in Ukraine at the international level, directing the majority of humanitarian goods in the Volga region.

Keywords: hunger, Ukraine, the Bolsheviks, the Red Cross, an international charity.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Голод, що у 1921-1923 рр. охопив південь України та російське Поволжя виник внаслідок техніко-економічної відсталості, повоєнної розрухи та довгострокової посухи, а безвідповідальна політика комуністів, що спричинила до позаринкової економіки ще більше поглибила його наслідки. Необхідно враховувати і той факт, що саме голод став чинником, який значно краще ніж репресивні заходи допомагав більшовикам боротися з «куркульським бандитизмом» – спротивом селянства карально-реквізійним акціям радянської влади.

Охарактеризовані причини лиха мають допомогти краще зрозуміти ефективність міжнародної діяльності Червоного Хреста з ліквідації його наслідків в Україні.

Помітне місце у вивченні теми міжнародної червонохресної допомоги Україні під час голоду початку 1920-х рр. займають праці дослідників С. С. Гейко, А. А. Ліньова, Т. М. Михайловського, І. Є. Ніколаєва, В. О. Погромського, В. В. Сахно, В. О. Стремєцької та ін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У січні 1922 р. для пошуку продовольства в Болгарію та країни Західної Європи були відправлені місії Українського Червоного Хреста (УЧХ). Проте лише з травня 1922 р. закордонна допомога стала надходити в Україну. Матеріально підтримати голодуючих України вирішили Міжнародна спілка допомоги дітям та місія Нансена. Місія Нансена представляла різні політичні і гуманітарні організації, включаючи національні товариства Червоного Хреста. Загалом до місії Нансена приєдналося 15 організацій: Комітет Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні Хрести, Швейцарський та Італійський комітети допомоги дітям, Універсальна єврейська конференція допомоги,

Європейська допомога студентам, Товариство адвентистів Сьомого дня, Сербсько-хорватсько-словенський комітет, Чехословацька місія допомоги, Товариство допомоги дітям Голландського Червоного Хреста [5, с. 23].

П. К. Лінніченко, який ще задовго до революційних подій розпочав працювати у Червоному Хресті, а з приходом більшовиків до влади в Україні отримав посаду заступника голови президії ЧХ УСРР, у 1922 р. став представником місії Нансена у Києві та активно допомагав постраждалим від голоду 1921-1923 рр. [8, с. 132]. Місія Нансена, що в Україні була представлена паном Ейбі та його заступницею пані Тідеманд за посередництва уповноважених представників УЧХ розгорнула власну діяльність на території Катеринославської, Одеської, Київської, Донецької та Харківської губерній. За друге півріччя 1922 року місіїю Ф. Нансена через мережу УЧХ було підтримано понад 223 тис. голодуючих. 28 січня 1923 року до Харкова прибули професор Ф. Нансен та його заступник Фрік з метою з'ясування наслідків голоду в Україні та погодження засобів їх подолання. «Треба зазначити, – наголошувалося у пресі, – що свою роботу на Україні організація Нансена проводила й проводить через Українхрест». Ф. Нансен з повагою ставився до роботи УЧХ, згадав про неї на Женевській конференції у січні 1922 року. Місія Нансена у березні 1923 року розподілила в Україні 256,5 тис., у квітні – 252 тис., а від початку допомоги – 12,1 млн. продовольчих пайків. Зусиллями цього відомого ученого і мандрівника було відправлено в Україну 20 швейцарських та 12 італійських тракторів з 24 тис. пудів насіння та належними оборотними коштами. Протягом квітня місія Нансена надала допомогу 50 тис. голодуючим. У її розпорядженні було 36 тис. пудів жита, 41 бочка рибного жиру, 232 пуди какао, 335 ящиків супових брикетів «Маггі», нею було придбано 70 тис. пудів зерна для невідкладної допомоги селянам з розрахунку 5 пудів на сім'ю. Її представники зібрали 15 тис. золотих карбованців для закупівлі продовольства, а також благодійні надходження від різних організацій, навіть одяг для дітей. Діяльність цієї місії, яка діяла переважно через систему Червоного Хреста європейських країн, зосереджувалася на Катеринославщині [1, с. 975]. В той же час в листі, надісланому на адресу Головного правління УЧХ, Ф. Нансен визнавав, що відозва про допомогу Україні запізнилася і продовольчі засоби були розподілені за іншим призначенням.

Та все ж маючи в Україні безпосередній вихід на широкі верстви сільського населення та встановивши зв'язки з 150 зарубіжними благодійними організаціями, Українхрест налагодив ефективну допомогу голодуючим [3, с. 69]. Датський Червоний Хрест надав майже 70 тис. пайків для голодуючих України, Сербське представництво – близько 300 тис., Швейцарський Червоний Хрест – 430 тис., Шведський – 410 тис. Крім того, названі товариства Червоного Хреста упродовж 1922-1923 рр. передали Україні 129 673 пудів інших гуманітарних вантажів [60]. Український Червоний Хрест розподілив велику кількість медикаментів – дарунка Американського Червоного Хреста, який завдяки Міжнародному Червоному Хресту прибув до України з Марселю [6, с. 8].

Надавав допомогу й Німецький Червоний Хрест. Спочатку у жовтні 1922 р. його діяльність обмежилася підготовкою до боротьби з епідемією напередодні зими, згодом – до весняної посівної кампанії. 17 селам Одеського повіту було видано посівний матеріал обсягом 1500 пудів жита. До Одеси прибув пароплав з вантажем продовольства і предметами першої необхідності – всього 13350 пудів. Одеська губернія отримала 3870 пудів, решту розподілили по сусідніх регіонах [2, арк. 60]. Використовуючи кошти іноземних організацій при мінімальних організаційних витратах держави, Червоний Хрест в Одеської губернії розгорнув мережу їдалень. На її території до 96 тис. голодуючих отримували допомогу через Український Червоний Хрест, була створена мережа напівінтернатів, залізничних нічліжно-споживчих, молочно- і хліборозподільних пунктів для багатьох тисяч голодних і бездоглядних дітей. Загальна кількість розданих раціонів у губернії досягла 14 млн. в 1922-1923 рр., а по всій Україні кількох десятків мільйонів [6, с. 8].

З початку кампанії по березень 1923 р. серед постраждалого населення України було розподілено зібраних Німецьким Червоним Хрестом медикаментів на суму 2696 карб. золотом і посівного матеріалу на 18 тис. карб. золотом. З Гамбургу ним було відправлено в квітні 1923 р. 50 тьоків одягу; у травні – два повних рентгенівських устаткування; два великих та два маленьких трактори, один автомобіль, вісім пристосувань для видобування нафти. Німецький Червоний Хрест проводив 8 тракторами оранку і засів селянських земель, а також робив невеликі видачі продовольства, одягу і медикаментів [5, с. 29]. На кошти німецьких філантропічних організацій 1922 р. було придбано партію ліків.

Бернський єврейський комітет у Катеринославі з лютого по травень 1923 р. розподілив між мешканцями міста майже 8 тис. пайків.

Значну допомогу надав Шведський Червоний Хрест мешканцям Старошведської волості Херсонського повіту, до складу якої входило кілька сіл: Дримайлівка, Зміївка, Куца Балка, Костирка, Михайлівка, Новоберислав, Старошведське. Увага зарубіжного товариства була прикута до шведів, предки яких переселилися на південь України ще у 1781 р. та утворили тут землеробську колонію.

Борис Дармостук, голова Бериславського ревкому Херсону в лютому 1922 р. доповідав, що з 25 тис. населення «зарєєстровано голодуючих по волості до 10 тис. людей, по м. Берислав 6 тис. людей. Голодуючих дітей було 3300 осіб. Щоденна смертність від голоду 3300 осіб. Навесні 1922 р. на території Херсонщини смертність зростає у кілька разів. Мешканці Старошведської волості змушені були шукати допомогу за кордоном. Пастор с. Старошведське Х. Т. Гоас виїхав до Швеції з метою пошуку матеріальної допомоги для голодуючих односельчан. Врешті, у листопаді 1922 р. зі Стокгольму Шведський Червоний Хрест надіслав першу партію гуманітарної допомоги, відповідальним за яку став Г. К. Седергрен, його помічником був В. Е.

Хеббель. А. Сукрута призначено уповноваженим представником від УСРР з проведення роботи Шведського Червоного Хреста у Херсонському повіті.

Допомога почала надходити у грудні 1922 р. Перший благодійний вантаж вагою у 30 тис. пудів прибав до станції Олександрівської-Пристаї, зокрема 60 т зерна, 20 пакунків теплої одягу, також було передано по 2 ящики ліків, борошна, масла, риби, какао, сільськогосподарського реманенту, інструментів.

Відтоді протягом кількох місяців з періодичністю у два тижні між жителями Старошведської волості відбувався розподіл продуктів харчування, а також засобів особистої гігієни. Такі продукти, як борошно, оселедці, рис, вівсянка, цукор та чорниці розподілялися порівну між жителями волості. Мило, що входило до складу пайків стало в пригоді потерпаючим від голоду, адже його використання запобігало поширенню хвороб та вошей.

На кожну людину приблизно припало 6 кг житнього борошна, 0,5 кг вівсяної крупи та рису, 120 г гороху, 400 г цукру, 4 кг оселедців. Додатково видавалися кава, чай та сало. На початку польових робіт кожному мешканцю видавали посівний матеріал – пшениця, ячмінь та овес.

Слід зазначити, що гуманітарна допомога Шведського Червоного Хреста не була обмежена національною приналежністю. Так, станом на квітень 1923 р. від організації отримали допомогу 4,5 тис. осіб, тоді як населення Старошведської волості становило 3,7 тис. чол. [4, с. 62].

В Україні працювали і представництва Американської допомогової асоціації (АРА) та Джойнт. Представництва Джойнт в радянських республіках очолювали доктори Розен та Боген. Основними районами їх діяльності були Харківська, Катеринославська та Донецька губернії. Товариство допомагало населенню харчами, одягом, медичною допомогою, паливом та насінням. Районні представництва очолювались радянськими громадянами в кількості 81 особи. АРА самостійних представників не мала, але в кожній районній конторі малася адміністрація від 4 до 8 американців. Основними районами діяльності були Київська, Харківська, Катеринославська, Одеська та Донецька губернії. Основними видами допомоги була продовольча та медична. Загальна кількість службовців сягала приблизно 1300 осіб.

Загалом представництва закордонних благодійних організацій забезпечили харчуванням 315 тис. голодуючих і роздали продовольчі пайки 645 тис. осіб в 12 українських губерніях.

Бюрократизована більшовицька верхівка гальмувала надходження гуманітарної допомоги жителям України, які конче потребували продуктів харчування. У 1922 р. уповноважений представник УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючому населенню республіки Бошкович підписав з американським товариством «Форвардс» річний контракт про надходження до України пакунків з продуктами харчування без накладання мита. Організація мала відраховувати певні кошти лише на користь ЦК Допомоги дітям. Однак два пароплави не встигли вчасно до 1 січня 1923 р. доставити гуманітарний вантаж в Одесу, тому з нього слід було стягнути мито. Незадоволені адресати, позбавлені коштів бідні прошарки населення, були вкрай обурені ситуацією, внаслідок чого до Головної Управи УЧХ надійшла величезна кількість скарг на діяльність організації. Після річного зволікання працівники митниці нарешті вирішили передати посилки спеціальній комісії до якої увійшли представники виконавчого комітету Харківської губернії та Українхреста. Комісія мала відібрати пакунки для найбільш одержувачів та видати їх без мита. Натомість вище керівництво у Москві рішуче заборонило передачу пакунків та запропонувало продати посилки з торгів [9, арк. 11].

Зусилля УЧХ та інших громадських об'єднань, в тому числі зарубіжних, переважно спрямовувалися на підтримку постраждалого населення Росії. Ще в червні 1921 року до складу Центральної комісії допомоги голодуючим на чолі з головою Всеросійського ЦВК РСФРР М. Калініним був введений представник Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ) З. Соловйов. 22 серпня 1921 року уряд Російської Федерації уповноважив РТЧХ здійснювати допомогу голодуючим, влаштовуючи лікарсько-харчові пункти і збір добровільних пожертв. У зверненні ЦК Допомоги голодуючим, ЦК Червоного Хреста та Головпросвіткомітету з приводу проведення Всеросійського червонохресного тижня допомоги голодуючим від 21 листопада 1921 року мова йшла лише про регіон Поволжя. Завдання полягало в притягненні до справи допомоги під егідою Червоного Хреста усіх громадських організацій в тому числі тих, які знаходилися на території інших радянських республік. У ході кампанії передбачалося використання усіх засобів агітації для всебічного висвітлення причин, розмірів і наслідків голодного лиха, способів боротьби з ним, зміцнення зв'язку між губерніями голодуючими і губерніями «прив'язаними». До числа останніх були віднесені і українські губернії, включаючи ті, які вже самі потерпали від голоду. Усі грошові суми мали негайно переказуватися на поточний рахунок ЦК Російського товариства Червоного Хреста в Московському кооперативному відділі Державного банку [3, с. 56]. У неврожайному 1921 р. за ініціативою Українського товариства Червоного Хреста було облаштовано та передано Товариству РРФСР для допомоги голодуючому населенню Поволжя кілька десятків харчовальних пунктів [7, с. 35]. Невдовзі Український Червоний Хрест взяв участь у створенні спільно з РТЧХ у Поволжі ще 17 лікувально-харчовальних загонів. На кошти Товариства Червоного Хреста ці пункти годували щоденно 120 тис. осіб. Невдовзі через їх мережу було відпущено 20844330 харчових пайків. Всього ж протягом їх існування було роздано близько 100 млн. пайків та надана медична допомога 200 тис. чол., які постраждали від голоду [10, арк. 2]. Товариство Червоного Хреста України надало 40 тис. пайків. Крім того до Поволжя було надіслано лікувально-харчові загоны Червоного Хреста України.

ВИСНОВКИ

Отож, більшовицька практика боротьби з голодом виявилася неефективною. Перерозподіл продуктів харчування відбувався за географічним принципом, а не чисельністю голодуючих. Єдиним дієвим інструментом подолання катастрофи виявились іноземні благодійні організації, серед яких чільне місце належало Червоному Хресту, фінансова діяльність якого дійсно зменшувала кількість нужденних. Слід зазначити, що ні державна, ні закордонна підтримка українських селян повністю не вирішували проблему.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко О. Міжнародна допомога голодуючому населенню України у 1920-х роках / Олександр Даниленко // Україна дипломатична. – 2011. – Вип. 12. – С. 966-981.
2. Державний архів Одеської області, ф. Р-453, оп 1, спр. 44, 98 арк.
3. Журба М. А. Міжнародні зв'язки українського Червоного Хреста: Монографія. – К.: «МП Леся», 2007. – 212 с.
4. Кириленко В. Діяльність організації Українського та Шведського Червоного Хреста у південних областях України в період голодних 1921-1923 років / В. Кириленко // Гілея. – 2013. - № 77. – С. 61-63.
5. Михайловський Т. О. Міжнародні організації у боротьбі з голодом на Півдні України (1922-1923 рр.) / Т. О. Михайловський // Емінак – 2014. – № 1-2. – С. 23-33.
6. На борьбу с народными бедствиями. Сборник, посвященный деятельности общества Украинского Красного Креста на Одессине в 1922-1923 году. – О.: Издание Одесского отделения Всерокомпома, 1923. – 72 с.
7. Про Червоний Хрест. – К.: «Здоров'я», 1971. – 78 с.
8. Рожков М. В. Міжнародна діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР в 20-30-і рр. XX століття / М. В. Рожков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 130-133.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.1., оп. 2., спр. 2145, 11 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 4616. оп. 1. спр. 17, 7 арк.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОВЖИВАННЯМИ ПОСАДОВИХ ОСІБ У ПЕРІОД НЕПУ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Ляковська Світлана Петрівна

Національна Академія Служби безпеки України, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права (Україна)

e-mail: svlask@ukr.net

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто ситуацію зі зловживаннями відповідальних осіб у період нової економічної політики в Україні та заходи щодо протидії посадовим злочинам, зокрема, організацію цілеспрямованих державних кампаній із залученням різних інститутів правоохоронної системи, зацікавлених відомств та громадськості. Основний акцент робиться на ролі та місці органів державної безпеки (ДПУ) УСРР у боротьбі зі злочинністю. Спираючись на архівні джерела, проаналізовано процес встановлення в радянській державі суттєвих переваг партійної номенклатури, представники якої спромоглися відвоювати для себе певну нішу безкарності за вчинення посадових злочинів.

Ключові слова: Державне політичне управління (ДПУ), Економічне управління (ЕКУ), нова економічна політика (НЕП), посадові злочини, безгосподарність, розтрата, хабарництво, корупція.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена ситуация со злоупотреблениями ответственных лиц в период новой экономической политики в Украине и мероприятия по предупреждению должностных преступлений, организацию целенаправленных государственных кампаний с привлечением различных институтов правоохранительной системы, заинтересованных ведомств и общественности. Основной акцент делается на роли и места органов государственной безопасности (ГПУ) УССР в борьбе с преступностью. Опираясь на архивные материалы, проанализировано процесс становления в советском государстве существенных преимуществ партийной номенклатуры, представители которой смогли отстаивать для себя определенную нишу безнаказанности за совершение должностных преступлений.

Ключевые слова: Государственное политическое управление (ГПУ), Экономическое управление (ЭКУ), новая экономическая политика (НЭП), должностные преступления, бесхозяйственность, растраты, взяточничество, коррупция.

ABSTRACT

This paper addresses public officials' power abuses during the period of new economic policy of Ukraine and countermeasures against malfeasance in public office, in particular organizing purposeful state campaigns with the engagement of different law enforcement institutes, interested government departments and the public. Particular emphasis is placed on the role and place of state security bodies (SSB) of Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in crime control. On the basis of archive sources we have analyzed the process of giving special privileges to party 'nomenklatura', whose representatives managed to regain in a Soviet State a certain niche of impunity for committing crimes in public office.

Keywords: State Political Administration (SPA), Economic Administration (ECA), New Economic Policy (NEP), malfeasance in public office, mismanagement, embezzlement, bribery, corruption.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Запобігання негативним явищам у сфері економіки, боротьба з корупцією в незалежній Україні актуалізували дослідження з вивчення особливостей функціонування та взаємодії всіх інститутів державного управління з протидії посадовим злочинам у перехідні періоди державності. Період нової економічної політики відзначився складними економічними процесами, які супроводжувалися збільшенням господарських та посадових злочинів. Влада, намагаючись контролювати ситуацію та стримувати збільшення встановлених нею ж самою норм та правил поведінки суб'єктів господарської діяльності, всіляко посилювала боротьбу зі злочинністю, котра в багатьох випадках, по суті, була спричинена економічними негараздами. До виконання цих завдань активно залучалися різні інститути правоохоронної системи, в тому числі й органи державної безпеки.

Радянська історіографія, досліджуючи історію спецслужб, не мала можливості перебороти ідеологічні штампи режиму, виписуючи героїчні сторінки минулого радянських органів державної безпеки. У роботах пострадянських дослідників увага сконцентрована, в основному, на каральній складовій в діяльності ВУЧК-ДПУ. Лише у дослідженнях останніх двох десятиліть вдалося відійти від усталених форм висвітлення проблеми.

На великому архівному матеріалі дослідив діяльність органів ДПУ-ОДПУ за різними напрямками роботи, в тому числі й у сфері економіки, О.Плеханова [1]. Окреслюються основні напрями в діяльності органів

державної безпеки у працях В. Міхєєва [2], В. Хаустова [3]. Протидії злочинам у сфері економіки у період НЕПу присвячено роботи Л. Борисової [4], О. Малахова [5], Н. Офіцерової [6]. В Україні ці питання порушували В. Новикова [7], В. Саричев та В. Сливенко [8].

Великий науковий доробок з вивчення проблем протидії органів державної безпеки злочинам в сфері економіки, в тому числі боротьби з корупцією, захисту економічної безпеки держави зробив російський дослідник О. Мозохін [9]. Однак в них майже повністю відсутній український сегмент. Отже, є необхідність проведення дослідження протидії органів державної безпеки посадовим злочинам на території України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Прийшовши до влади і проголосивши гасло «грабуй награване!», більшовицька влада, по суті, дала індульгенцію на вчинення протиправних дій по відношенню до приватної власності. Задоволення власних потреб за рахунок майна інших осіб шляхом реквізицій, конфіскацій та звичайного пограбування, отримання прибутків, особисте збагачення із використанням преференцій соціального положення – всі ці прояви девіантної поведінки особливо яскраво проявилися в період нової економічної політики. Активізації різних проявів асоціальних дій сприяло й існування недосконалого механізму управління, надмірний бюрократизм державного і господарського апарату, невміння або небажання господарювати, відсутність законодавчо закріплених правових норм, а при їх появі – недосконалість у здійсненні контролю та покарання. Некомпетентне керівництво госпрозрахунковими трестами, яким було надано право самостійно здійснювати фінансові та господарські операції, їх неспроможність витримувати конкуренцію з приватниками, призводило до фактів безгосподарності та породжувало корупцію на всіх ланках управлінського механізму. «Нечуване безсоромне хабарництво, розкрадання, зневага, кричуща безгосподарність, що характеризують наш так званий «госпрозрахунок», злочини, що перекачують державне майно у приватні кишені ...», – так характеризував ситуацію очільник ВЧК Ф. Дзержинський [10, с. 389].

При цьому всі інститути державної правоохоронної системи були залучені до боротьби з протиправними діями, котрі кваліфікувалися як службові (посадові) злочини. До функцій Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК) самого початку її існування, також входила протидія злочинам, які були вчинені відповідальними особами при виконанні ними своїх службових повноважень. У 1921 році в її структурі з'явилося Економічне управління, відповідно на місцях – економічні підрозділи, які розслідували злочини у сфері економіки.

Для організації боротьби з посадовими злочинами 22 липня 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, де були перераховані види посадових злочинів, до яких застосовувалася «сувора розправа» із можливістю «в особливо важливих випадках» використовувати «вищі заходи». Однак в документі були відсутні чіткі роз'яснення щодо того, за яких обставин до визнаних винними можна було застосовувати вищу міру покарання. Прийняття рішення віддавалося на розсуд судових органів, з яких знімалася вся відповідальність за можливе перевищення своїх повноважень. Представникам радянської Феміди, замість об'єктивно встановлених фактів переступу закону, пропонували керуватися ефемерними поняттями «життєвий досвід», «свідомість» тощо. Такі підходи та оперативність у розслідуванні, підвищена планка суворості обґрунтовувалися, здебільшого, політичними мотивами. Вважалося, що своєю поведінкою посадовці дезорганізовували соціалістичне будівництво, порушували правильний хід державного та господарського життя країни, і тим самим підривали авторитет нової влади, що створювало «підґрунтя для контрреволюційних виступів».

Прагнучи надати широкий розголос процесам над чиновниками, передбачалося також широке висвітлення вироків у засобах масової інформації. Крім того, дану постанову приписувалося роздрукувати широким тиражом і «розклеїти на вулицях, площах, базарах, ззовні і всередині радянських установ і промислових підприємств», а також організувати проведення мітингів, щоб «трудящі знали, що Радянська влада в центрі і на місцях оголосила найрішучішу боротьбу з усіма тими, хто, користуючись своїм високим званням агента Радянської Влади, вносить дезорганізацію на місцях і своєю поведінкою шкодить соціалістичному будівництву...», – зазначалося в документі [11, арк. 122].

Отже, в Україні нова влада оголошувала великомасштабну кампанію з протидії посадовим злочинам із залученням широких верст населення. Організацією і проведенням акції опікувалися органи державної безпеки.

Важливим елементом успішного проведення кампанії була, на думку очільників правоохоронних органів, взаємодія різних державних установ. Про це йшлося у циркулярному листі Подільської губернської надзвичайної комісії, надісланому 11 травня 1921 р. усім повітовим партійним комітетам, виконкомам та політбюро надзвичайних комісій. Автори допису, окрім згаданого, рекомендували виконавцям на місцях дотримуватися чіткого алгоритму дій: організовувати ревізії з метою виявлення недоліків та порушень посадовими особами, негласно долучати до цієї роботи представників політбюро та повітових надзвичайних комісій [12, арк. 2, 3].

Навесні 1921 року з ініціативи Ф. Дзержинського у профспілках були утворені «чекістські групи», на які покладался обов'язок викривати дрібні зловживання на виробництві. Ці змішані профспілково-чекістські групи мали дуже широкі повноваження, їм навіть дозволялося застосовувати різні міри запобіжних заходів і

покарання: від оголошення догани на загальних зборах і позбавлення на певний строк виборчих прав до арешту. Приміром, у 1921 році наділена подібними повноваженнями група заводу Гельферих-Саде (м. Харків) санкціонувала арешт 18 робітників за звинуваченням у крадіжках [13, с. 461-462].

Втім відсутність на законодавчому рівні визначення злочинів, що відносилися до посадових, призводило до їх довільного трактування. Це стало однією з причин того, що вони займали найбільшу частку серед кримінальних справ, які розглядалися губернськими судами [14, арк. 48]. Заходи покарання до них також застосовувалися різні.

У країні диктатури пролетаріату, де на державному рівні було визначено поняття «класово чужі» елементи, до поля зору органів, що протидіяли посадовим злочинам, потрапляли, здебільшого, службовці та спеціалісти старої генерації. Саме у межах боротьби з посадовими злочинами, ВУЧК-ДПУ ретельно контролювали професійну діяльність «спеців» та керівників господарських органів, призначених вже радянською владою з числа своїх прихильників. Часто надмірна активність співробітників спецслужб (необґрунтовані обшуки, арешти інженерів та техніків промислових підприємств) призводила не лише до морального невдоволення відповідальних працівників, а й до дискредитації господарників в очах робітників, що порушувало процес нормального функціонування підприємств, знижувало трудову дисципліну тощо. Про це, зокрема, йшлося у постанові Раднаркому УСРР від 13 вересня 1920 р. «Про взаємини між Центральним управлінням надзвичайних комісій з Народними комісаріатами юстиції та внутрішніх справ» [308, арк. 3]. Велика кількість притягнутих до відповідальності спеціалістів та господарників призвели до появи та розповсюдження типового для 20-х років явища, яке отримало назву «спецеїдство».

Проблема боротьби з господарськими злочинами ускладнювалася тим, що одні й ті ж самі правопорушення можна було кваліфікувати або як діяння, за які передбачалася кримінальна відповідальність; або як проступки, які переслідувалися в дисциплінарному порядку. На практиці визначити межу між ними було надзвичайно складно. З огляду на те, що в 20-ті роки XX ст. боротьбу з посадовими і господарськими злочинами проводили, як правило, в межах масових політико-репресивних кампаній, це було зробити ще важче.

Ця проблема була настільки гострою, що в 1922 році Ф. Дзержинський звернувся листовно до представників десяти радянських відомств та установ (Робітничо-селянській інспекції (РСІ), наркомату юстиції (НКЮ), ЕКУ ДПУ та інших) з проханням переглянути ставлення до подібних справ. Він пропонував спробувати знайти більш дієві заходи, аніж повальне притягнення відповідальних осіб до слідства та суду [15, с. 96].

В іншому документі – «Тезах доповіді в ЦК РКП(б) про перебудову держапарату і боротьбу з господарськими злочинами», – написаному у березні 1923 року, Ф. Дзержинський пропонував погоджувати арешти та притягнення до суду спеціалістів підприємств та установ з керівництвом органів, де вони працювали, оскільки, за його переконаннями, у справі боротьби з цими злочинами повинні бути об'єднані зусилля правоохоронних структур (ДПУ) з контролюючими (НК РСІ, ЦКК) та фінансовими (Держплан, Наркомфін) тощо. Особливе місце відводилося Раді Праці та Оборони, яка повинна була скоординувати взаємодію цих державних інститутів і проводити кадрову роботу з підбору господарників. На ДПУ покладалися завдання боротьби зі злочинами під керівництвом відповідних профільних господарських відомств [15, с. 196-197]. Отже, на думку очільника ОДПУ, успіх боротьби органів державної безпеки з господарськими злочинами залежав від солідарної допомоги і підтримки самих господарських органів [15, с. 119].

Водночас, до багатьох зловживань у виробничій сфері були причетні рядові комуністи і партійна номенклатура. На засіданні Президії ВЧК у липні 1921 року наголошувалося на тому, що «притягнення товаришів до слідства за посадові злочини, як загальний засіб» слід «визнати небажаним». Губернським надзвичайним комісіям нагадувалося про необхідність обережного підходу до використання арештів як запобіжних заходів з посадових злочинів. Рекомендувалося вдаватися до них «лише у крайньому випадку» [16, с. 456].

Тож при розгортанні широкої кампанії по боротьбі з посадовими злочинами, по суті, заборонялося притягати до відповідальності посадовців високого рангу. Причинами такого підходу бути небажання дискредитувати в їх особі усю радянську бюрократичну систему. Це призвело до формування кола осіб, які були пов'язані між собою «круговою порукою», своєрідної касты «недоторканих».

Особливо небезпечними були правопорушення посадовців у сільській місцевості, оскільки часто ці особи були чи не єдиними представниками влади в районі, і постраждалим не було до кого звернутися зі скаргами. Ситуація ускладнювалася й тим, що почали формуватися корупційні зв'язки між представниками радянських та господарських установ зі співробітниками правоохоронних органів.

Тому працівники органів держбезпеки нерідко зверталися до населення з проханням дати свідчення проти посадових осіб, обіцяючи при цьому конфіденційність їх співробітництва [17, арк. 28]. Але у побоюванні бути ошуканими, селяни вважали за краще відмовчатися.

Відсутність потерпілих перешкоджали своєчасному виявленню цих злочинів та успішній боротьбі з ними. Наприклад, даючи хабар, жертва не вважала себе такою, оскільки сама мала певні матеріальні чи інші зиски, а тому виявити такі порушення часто було вкрай важко. Про латентність цих злочинів говорить й той факт, що за 9 місяців 1926 року серед загальної кількості кримінальних справ за посадові злочини, чверть становили ті, котрі були вчинені ще в 1923-1924 роках [18, с. 213].

Боролися з посадовими злочинами, крім органів держбезпеки, різні інститути правоохоронної системи та міжвідомчі комісії. Як правило, в провадженні органів ВУЧК-ДПУ знаходилися кримінальні справи,

фігурантами яких були партійці та відповідальні радянські працівники, або вони розслідували факти найбільш резонансних порушень, які вимагали спеціальної агентурної розробки [19, арк. 3]. Приміром, в лютому 1925 року в Маріуполі економічне відділення окружного відділу ДПУ УСРР розглядала справу про нецільову витрату правлінням сільськогосподарського товариства селища Стара Карань 3,5 тис. крб. державної позики, виданої на відбудову сільського господарства [20, арк. 40].

У досліджуваний період, окрім проведення загальних кампаній по боротьбі з посадовими злочинами, організовувалися додаткові заходи з протидії певним видам посадових злочинів. Приміром, у 1921-1923 роках активна боротьба велася з хабарництвом, котре буквально захлиснуло суспільство, особливо посадових осіб у господарсько-економічній сфері [21, арк. 64]. Через це воно розглядалося як «буржуазний метод розтління державного, і, в першу чергу, господарського апарату». На думку радянського правника тих часів А. Естрина, «кампанія боротьби з хабарництвом» стала першим масштабним заходом серед інших при НЕПі (до НЕПу в порядку особливих «кампаній» радянська влада боролася лише з такого роду злочинами, як дезертирство та трудове дезертирство [22, с. 55]. Організована кампанія боротьби з хабарництвом як злочину, мала й політичне забарвлення, оскільки викриття корупції в середовищі державних посадовців різного рангу сприяла б підняттю авторитету влади, посиленню «господарського апарату» [47, арк. 37].

Хабарництво супроводжувалося й іншими посадовими чи господарськими злочинами, оскільки хабар давали чи брали, як правило, за виконання певних послуг, пов'язаних з переступами закону [23, арк. 308].

Зважаючи на те, що серед осіб, визнаних винними у скоєнні посадових злочинів, було чимало членів РКП(б), та рятуючи авторитет партії, у 1922 році організована кампанія по боротьбі з хабарництвом у лавах більшовиків. За розпорядженням ЦК РКП(б) від 1 червня 1922 р. всі губернські партійні комітети провели тиждень боротьби з хабарництвом. Деякі парткоми звернулися до органів ДПУ з проханням очолити цю кампанію [24, с. 74-75]. У ряді міст вводилося цілодобове чергування з прийому громадян із заявами та скаргами на «хабарників з партквитком».

Серед господарських відомств боротьба з хабарництвом почалася з Наркомату шляхів сполучення. Це було очікуваним, оскільки і Наркомат шляхів сполучення, і ДПУ РСФРР очолювала одна людина – Ф. Держинський, до якого надходила інформація по каналах двох відомств про недоліки і негативні явища в роботі. Він і підписав спільний наказ від 15 липня 1922 р., за яким для боротьби з хабарництвом при ДПУ РСФРР створювалася спеціальна комісія (центральна трійка) на чолі з начальником транспортного відділу ДПУ. На місцях аналогічні структури організовувалися при дорожньо-транспортних відділах ДПУ [10, с. 357, 358].

Між тим, хабарництво стало масовим явищем в державному механізмі управління, а тому боротьба з ним велася всередині майже всіх відомств. Втім заходи, застосовані окремими наркоматами та місцевими органами влади, виявилися недостатніми та неефективними. Почалася підготовка до організації широкомасштабної кампанії по боротьбі з хабарництвом, яку ЦК РКП(б) наказав очолити ДПУ.

Відповідальними за підготовку до організації кампанії в РКП(б) було призначено секретаря ЦК В. Куйбишева, в ДПУ – Ф. Держинського, в Раді праці та оборони (РПО) – заступника Голови відомства А. Рикова. Кампанія почалася зі створення 1 вересня 1922 р. (за іншими джерелами 30 серпня 1922 р.) при Раді Праці та Оборони спеціальної комісії для боротьби з хабарництвом на чолі з Ф. Держинським. До її складу увійшли представники ДПУ, Наркомату продовольства, Наркомату юстиції, Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Об'єднавши зусилля цих відомств у боротьбі з хабарництвом, комісія РПО по суті стала своєрідним міжвідомчим антикорупційним центром в країні.

Комісія мала широкі повноваження, навіть до посилення репресивних заходів у межах чинного кримінального законодавства. Її завданням була й організація показових процесів над особами, причетними до хабарництва, встановлення контролю на різних стадіях підписання та виконання договорів та підрядів, проведення, разом з апаратом РСІ, «летючих» ревізій тощо. Подібні структури створювалися в усіх адміністративних та господарських організаціях по всій країні [25, арк. 1,7,10].

25 вересня того ж року ДПУ та центральна комісія при РПО оголосили спільний наказ, де детально розтлумачувалося, яким чином розпочати цю кампанію, які методи при цьому використовувати. Передбачалося широке висвітлення у засобах масової інформації прізвищ хабарників та повідомлення про резонансні справи, порушені органами ДПУ. [26, с. 161-162]. Цим же наказом корегувалися норми чинного Кримінального кодексу (КК). Зокрема, підсудними за статтями про хабарництво наказом оголошувалися не лише особи, які давали чи брали хабарі, але й ті, котрі знали про факти хабарництва, і за своїм службовим положенням могли і повинні були вжити заходи щодо їх попередження, але не зробили цього [10, с. 369, 370].

За дуже короткий термін, з 10 жовтня 1922 по 1 січня 1923 рр., по країні за хабарництво було притягнуто до відповідальності 1338 осіб, з яких засуджено 978 осіб [24, с. 75]. Результативність роботи Центральної та місцевих комісій стали приводом для її реорганізації в лютому 1923 року в Бюро по боротьбі з хабарництвом [24, с. 75].

Аналогічні структури створювалися по вертикалі в усіх відомствах. Комісії, створені при наркоматах, підпорядковувалися та були підзвітні комісії РПО, губернські відомчі – губернській економічній нараді.

До складу місцевих комісій по боротьбі з хабарництвом входили прокурор губернії, начальник губерньського відділу ДПУ, завідувачий відділенням РСІ та голова губерньської економнаради. Все це були відповідальні чиновники, до посадових обов'язків яких входила протидія хабарництву [27, арк. 2].

Наслідком розгорнутої кампанії стало те, що у 1924 році третина всіх засуджених за посадові злочини припадала саме на хабарництво [22, с. 59].

Проте корупція продовжувала існувати не тільки як кримінальний злочин, а й як соціальне явище. Хабарництво, як це не дивно, допомагало успішному господарюванню, усуваючи всілякі бюрократичні заборони та необґрунтовані обмеження. Воно перетворилося у норму життя, складову частину господарського механізму, залишаючись при цьому кримінально карним діянням. Хабарництво розглядалося як обов'язкова стаття витрат, котрі потрібні були для нормального функціонування відомства. Не випадково, в Циркулярі Донецького губкому партії, розісланому на місця в 1922 році, вказувалося, що «господарники скрізь дають колючі хабарі при просуванні та відправці» по залізницях продукції своїх підприємств [28, арк. 134].

Один з теоретиків більшовизму Е. Преображенський велику кількість підкупів посадових осіб різних рангів називав «бунтом НЕПу проти пролетарської диктатури» [29, с. 21], тим самим підкреслюючи вади створеного бюрократичного механізму.

Отже, однією з причин великої кількості посадових злочинів була неефективна робота усього державного апарату, його забюрократизованість тощо. У середині 1920-х років органи ЦКК та РСІ відмічали, що 65% скарг, котрі надходили до них, належали до питань, пов'язаних з бюрократизмом та тяганиною в радянських і господарських органах [30, арк. 37].

Ф. Держинський, оцінюючи радянську систему 1920-х років, досить слушно зауважував: «Нестримне роздуття штатів, виникнення все нових та нових апаратів, жажлива бюрократизація всієї справи – гори паперів та сотні тисяч листів; захоплення великих споруд та приміщень; автомобільна епідемія... Це легальне годування та пожирання держмайна цією сараною. На додаток до цього нечуване, безсоромне хабарництво, крадіжки ... все більше виснажують основний капітал, що дістався нам...» [15, с. 118].

Часто-густо для більш успішної протидії посадовим злочинам, й особливо, хабарництву, деякі місцеві органи ДПУ почали організовувати так званий «провокаційний хабар», коли підставні особи за завданням співробітників ДПУ намагалися підкупити посадових осіб. І хоча ДПУ УСРР своїм наказом від 18 листопада 1922 р. категорично заборонив використовувати цей метод у роботі, він використовувався і надалі [31, арк. 30].

Велику допомогу у справі протидії хабарництву та іншим посадовим злочинам відіграла тогочасна провладна преса. У газетах систематично публікувалися статті, в яких викривалися хабарники та бюрократи.

Активна боротьба з хабарництвом, на думку партійно-радянського керівництва, призвела до знищення його як масового явища. Це спричинило у травні 1923 року ліквідацію комісії РПО по боротьбі з хабарництвом. У грудні того ж року були ліквідовані й аналогічні губернські комісії, їх функції передавалися до ЕКУ ДПУ [32, арк. 5].

Кампанійський характер боротьби з цим злочином поступово перетворювався в рутинну роботу відповідних підрозділів органів державної безпеки. Потроху зменшувалася і чисельність кримінальних справ за хабарництво. У першій половині 1926 року кількість засуджених за хабарництво народними судами становило лише 10% усіх покараних за посадові злочини [22, с. 59]. Офіційні джерела повідомляли про «оздоровлення радянського апарату».

Насправді ж, хабарництво і надалі залишалося досить розповсюдженим явищем, яке охоплювало всі ешелони влади, в тому числі й партійців високого рангу. Акцентувати увагу суспільства на цьому злочині вважалося недоцільним, оскільки це негативно впливало на авторитет партії та радянської влади в цілому.

Маючи певний досвід у боротьбі з хабарництвом, який, на думку партійно-державного керівництва, дав позитивний результат, починаючи з 1925 року при окружних виконавчих комітетах почали створюватися спеціальні «комісії з [протидії – *авт.*] посадовим злочинам». Постановами ЦВК і РНК СРСР від 11 та 14 червня та 1926 р. оголошувалися чергові кампанії по боротьбі з посадовими розтратами та безгосподарністю посадових осіб [33, 1926. – № 40. – Ст. 291].

Статистичні показники за цією категорією злочинів демонструють як загальний рівень їх розповсюдженості в суспільстві, так і перманентність організованих кампаній з їх протидії (сюди ж входили і кампанії з організації чистки радянського апарату):

Таблиця 1

Динаміка посадових злочинів у 1922-1928 рр. (в абсолютних числах)

Роки	1922/23	1923/24	1925/26	1926/27	1927/28
Кількість злочинів	4865	2626	27715	30254	31701

Джерело: [34, арк. 52; 35, арк. 109; 36, арк. 33 Зв]

Як видно з таблиці, починаючи з 1925/26 року майже в 10 разів збільшилась чисельність посадових

злочинів. При цьому зростала не лише абсолютна кількість таких порушень, а й їх частка в структурі всіх злочинів. Приміром, за 1926/27 рік кримінальні справи з посадових злочинів становили 43,1% усіх справ, розглянутих народними судами. Серед них четверта частина припадала на «посадові розтрати» (25,81%) [37, арк. 29]. Це було спричинено, в основному, організацією відповідних кампаній по боротьбі з різними видами посадових злочинів.

Аналізуючи підсумки проведення кампаній по боротьбі з деякими видами господарських і посадових злочинів, Кримінальна касаційна колегія Верховного Суду РСФРР дійшла висновків, що від подібного способу ведення боротьби необхідно відмовитися, оскільки «він приносить більше шкоди, ніж користі» [38, № 2, с. 47].

ВИСНОВКИ

Отже до боротьби з посадовими злочинами в сфері економіки залучалися різні правоохоронні органи, в тому числі й органи державної безпеки, проте їх чисельність не зменшувалася. Крім суто суб'єктивних бюрократичних причин: не вистачало коштів, досвіду, суперечності між різними відомствами, характер злочинів, які важко відстежити, були й обставини, спричинені недосконалістю, перш за все, механізму управління економікою, спробами об'єктивні закони економіки підпорядкувати політиці.

Разом з тим намагання подолати кримінальну злочинність, передусім каральними заходами, виявилися марними. На нашу думку, боротьба зі злочинністю в економічній сфері може мати позитивні наслідки лише тоді, коли в суспільстві діють усталені економічні, соціальні та політичні відносини, чого не було в 1920-ті роки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Плеханов А. М. ВЧК-ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921-1928 / А. М. Плеханов. – М.: Кучково поле, 2006. – 704 с.
2. Михеев В. И. Основные направления деятельности органов ГПУ-ОГПУ Центрального Черноземья в 1922–1934 годах / В. И. Михеев. – М.: Спутник, 2003. – 233 с.
3. Хаустов В. Н. Развитие советской спецслужбы (1917-1941) / В. Н. Хаустов // Исторические чтения на Лубянке. 1997 год. – М.: Федеральная служба безопасности России, 1998. – С. 37–44.
4. Борисова Л. В. Нэп в зеркале показательных процессов по взяточничеству и хозяйственным преступлениям / Л. В. Борисова // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 84–97.
5. Малахов А. Проводимая Дзержинским и ВЧК борьба с коррупцией сократила численность населения страны, но не количество взяточников / А. Малахов // Имею право. – 2005. – июль. – № 13 (23).
6. Офицорова Н. В. ГПУ-ОГПУ в системе политического контроля в промышленном сообществе Петрограда-Ленинграда в 1920-е гг. / Н. В. Офицорова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2008. – № 4-2. – С. 83–91.
7. Новикова В. С. Шляхи протидії економічній злочинності в промисловому комплексі Донбасу в 20-ті рр. ХХ ст. / В. С. Новикова // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 711 – 716.
8. Саричев В. І. Посадові правопорушення та соціально-психологічна атмосфера в Україні 1920-х рр. (за матеріалами Катеринославської губернії) / В. І. Саричев, В. А. Сливенко // Грані. – 2006. – № 2 (46). – С. 18–22.
9. Мозохин О. Б. ВЧК-ОГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921-1928) / О. Б. Мозохин, А. Ю. Епихин. – М.: Кучково поле; Гиперборея, 2007. – 528 с.
10. Дзержинский Ф. Э. – председатель ВЧК-ОГПУ [Текст]: Сборник документов и материалов (1918-1926 гг.) / А. С. Велидов, В. К. Виноградов, А. А. Зюбченко, Г. А. Николаев; ред. кол.: В. М. Чебриков, И. С. Розанов, А. И. Фокин. – М.: Высшая школа КГБ СССР, 1977. – 584 с.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 1. – 121 арк.
12. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). Ф. р-886. Оп. 1. Спр. 219. – 102 арк.
13. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг.: Сб. документов / ред. кол. А. Г. Белов и др. – М.: Госполитиздат, 1958. – 511 с.
14. ДАВО. Ф. р-925. Оп. 2. Спр. 191. – 143 арк.
15. Дзержинский Ф. Э. – руководитель ВЧК-ОГПУ. Сборник документов и материалов (1918-1926 гг.) / ред. Коллегия: Н. С. Захаров, П. Г. Гришин, А. В. Прокопенко. – М.: Высшая школа КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1967. – 156 с.
16. Архив ВЧК: Сборник документов / ответ. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – 720 с., ил.
17. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). Ф. р-2470. Оп. 1. Спр. 260. – 68 арк.
18. Шостак Г. Некоторые итоги борьбы за революционную законность / Г. Шостак // Ежедневник советской юстиции. – 1927. – № 8. – С. 212–214.
19. ДАДО. Ф. р-1469. Оп. 1. Спр. 3. – 374 арк.
20. ДАДО. Ф. р-1563. Оп. 1. Спр. 2. – 108 арк.
21. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр.

1278. – 67 арк.
22. Эстрин А. Я. Хозяйственное строительство и уголовное право / А. Я. Эстрин // Революция права. – 1927. – № 3. – С. 48–65.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 534. – 408 арк.
24. Плеханов А. М. Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг.) / А. М. Плеханов. – М. : Высшая школа КГБ СССР, 1989. – 220 с.
25. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), Ф. р-9495. Оп. 1. Спр. 1. – 49 арк.
26. История советской разведки. Сборник документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ. Выпуск второй (1921-1925 гг.) / сост. В. В. Иванов. – М. : ВШ КГБ при СМ СССР, 1960. – 215 с.
27. ДАВО. Ф. р-925. Оп.8. Спр.71. – 30 арк.
28. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1091. – 151 арк.
29. Борисова Л. В. «Пользуйтесь случаем – уничтожайте паразитов, взяточников»: первая программа борьбы со взяточничеством в Советской России (1921 – 1923 гг.) / Л. В. Борисова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2007. – № 3(9). – С. 21 – 33.
30. ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 3. Спр. 1339. – 312 арк.
31. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1303. – 111 арк.
32. ДАВО. Ф. р-925. Оп.8. Спр. 35. – 5 арк.
33. Собрание Законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – 1924-1936 гг.
34. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 37. – 87 арк.
35. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2326. – 158 арк.
36. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3 Спр. 1205. – 53 арк.
37. ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 11. Спр.554. – 291 арк.
38. Доклад о работе УКК ВС РСФСР за 1925 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1927. – № 2. – С. 45–48; № 3. – С. 73–79.

КУРОРТНОЕ ДЕЛО В ЕВПАТОРИИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX вв.)

Аджиева Лена Сейдаметовна¹, Комогорцев Эдуард Игоревич²
Евпаторийский институт социальных наук (филиал), ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», кандидат
исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и правоведения (ПФ)¹,
Евпаторийский институт социальных наук (филиал), ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского», магистрант,
направление подготовки «История» (ПФ)²
e-mail: karalera1@yandex.ru¹, edkom19@mail.ru²

РЕЗЮМЕ

Анализируется история развития курортного дела в Евпатории конца XIX – начала XX в., представляющая большой научный интерес, поскольку в этот период портовый город превратился в один из ведущих курортных центров Крыма. Немаловажную роль для курорта играли развитие транспорта, инфраструктуры, досуга, наличие достопримечательностей и прочие дополнительные услуги. Интенсивное развитие курорт получил в конце XIX – начале XX вв., когда большая часть основных проблем города, досаждавших местным жителям и отдыхающим, была устранена. Важную роль в этом процессе играла помощь городских властей, стремившихся со своей стороны всецело поддерживать благоразумные частные инициативы. В Евпатории создавалась курортно-оздоровительная база, которая обусловила дальнейшую специализацию ее как города-курорта.

Ключевые слова: Евпатория, Крым, Российская империя, курортное дело, лечение, XIX в., XX в.

РЕЗЮМЕ

Аналізується історія розвитку курортної справи в Євпаторії кінця XIX - початку XX ст., що становить великий науковий інтерес, оскільки в цей період портове місто перетворилося в один з провідних курортних центрів Криму. Важливу роль для курорту грали розвиток транспорту, інфраструктури, дозвілля, наявність пам'яток та інші додаткові послуги. Інтенсивний розвиток курорт отримав наприкінці XIX – на початку XX ст., коли більша частина основних проблем міста, що докучала місцевим жителям і відпочиваючим, була усунена. Важливу роль в цьому процесі грала допомога міської влади, що прагнула зі свого боку повністю підтримувати розсудливі приватні ініціативи. В Євпаторії створювалася курортно-оздоровча база, яка зумовила подальшу спеціалізацію її як міста-курорту.

Ключові слова: Євпаторія, Крим, Російська імперія, курортна справа, лікування, XIX ст., XX ст.

ABSTRACT

The history of development of the resort business in Yevpatoriya of late XIX – early XX century analyzed, which presented great scientific interest because in this period the port city has become to the one of the leading resort centers of Crimea. The important role for the resort development played transport, infrastructure, leisure, sightseeing presence, and other additional services. Intensive development of the resort was in in late XIX – early XX century, when most of the major problems of the city, to annoy the locals and travelers, has been eliminated. An important role in this process is helping the city authorities, for their part sought to fully support the prudent private initiatives. In Yalta created a resort base, which led to further specialization of it as a resort city.

Keywords: Yevpatoriya, Crimea, Russian Empire, resort business, treatment, XIX century, XX century.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Почти сто лет назад Евпатория стала одним из самых популярных курортов в Крыму, каким она остается и по сей день. В XIX – начале XX в. под влиянием промышленных, торговых и транспортных преобразований происходило становление современных европейских и отечественных курортов на коммерческой основе. С развитием капитализма в 1870-е гг. на южных и западных берегах Крыма получили свое развитие крымские курорты. На Южном берегу Крыма (ЮБК) были определены приморские курорты (Ливадия, Ялта, Гурзуф) со специализацией на оздоровительной рекреации и лечении туберкулеза, тогда как на курортах Западного Крыма (Саки, Евпатория) основными видами были грязелечение, морские купания, солнечные, воздушные и песочные ванны. Крымские приморские города-курорты имели особое значение в ряду ведущих российских климатических курортов.

История развития курортного дела в Евпатории конца XIX – начала XX в. представляет большой научный интерес, поскольку в этот период портовый город превратился в один из ведущих курортных центров Крыма. Отдельные аспекты развития курортов в городах Крыма изучаемого периода затрагивали дореволюционные исследователи, путешественники, общественные деятели и журналисты [6; 9; 14; 15; 18; 20; 26; 28; 31], советские историки [10-11; 19; 24], современные российские ученые [1-5; 7-8; 12-13; 16-17; 25; 27; 30; 32]. В представлениях современников курортами были благоустроенные места, обладающие лечебными свойствами, наличием здорового питания и удобством путей сообщения [21, с. 4]. Курорт в исследуемый период был немыслим без наличия гостиниц и прочих мест размещения и проживания.

Существенно сказывался фактор уровня предоставляемых оздоровительных услуг. Немаловажную роль для курорта играли развитие транспорта, инфраструктуры, досуга, наличие достопримечательностей и прочие дополнительные услуги. Необходимо проанализировать состояние и развитие курортного дела в Евпатории в конце XIX – начале XX в. с учетом вышеперечисленных факторов.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

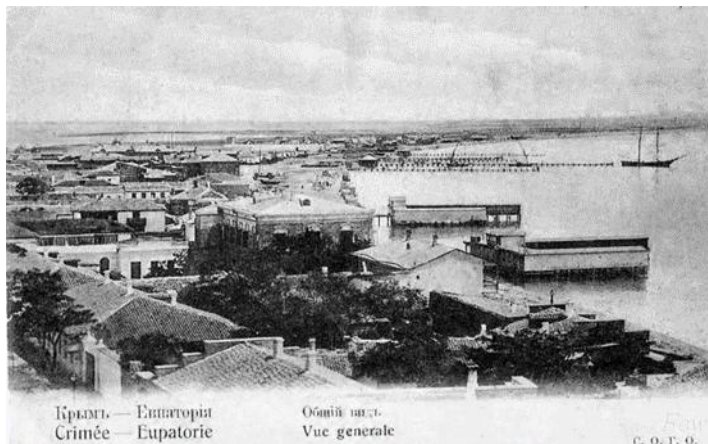

Рис. 1. Евпатория во второй половине XIX в.: общий вид

Источник: <http://photo.qip.ru/users/few77/115021015/137338783/#mainImageLink>

В последние десятилетия XIX в., после того как Севастополь из торгового порта был преобразован в военную базу, крупные крымские портовые города, в частности, Евпатория (см. рис. 1), снова приобрели свое прежнее значение. Так, значительно возросла доля грузооборота Евпаторийского порта, который и был главным генератором социально-экономической жизни в городе. По этой причине мало кто из местных жителей обращал внимание на природные достояния края, которые меркли в шуме разгрузки и погрузки товаров, торговых операций и рыночных сделок. В связи с этим вполне объяснимы слова одного из местных жителей, констатировавшего состояние евпаторийского берега следующим образом: «Вся береговая полоса с чудным песчаным пляжем не представляет никакой ценности. Одна половина пляжа завалена лодками,

другая служит складочным местом для леса, угля и прочего» [24, с. 22].

Значение Евпатории как крупного торгового центра Северо-Западного Крыма существенным образом сказывалось на условиях внутренней жизни и развития местного рынка. Так, торговля на евпаторийских рынках была одной из самых выгодных в Крыму. В город поступали товары не только отечественного производства, но и товары из средиземноморских стран, отличавшиеся высоким качеством и доступностью. В городе было пять базаров. Главные крымско-татарские базары Ашлык-базар и Катлых-базар находились в старом городе, иные располагались в других частях [29, с. 138; 6, с. 428]. Центром торговой жизни являлась так называемая «старая» часть города, где были сосредоточены лучшие магазины Евпатории, рынки, торговые, кредитные учреждения и прочее.

Особые природно-климатические условия Евпатории, безусловно, стали предопределяющим фактором в становлении курорта. Степной, увлажненный морем, климат; нежно согревающие солнечные лучи южного солнца, способные оживить всякий организм; естественные песчаные пляжи мелководного Каламитского залива, обладавшие пологим берегом с постепенным понижением морского дна, состоявшего из мелкого бархатного песка; летняя температура воды до 23 °С; удивительные по свойствам лечебные грязи Мойнакского озера, и, наконец, отсутствие комаров и москитов, а, следовательно, и источников малярийных заболеваний – всеми этими природными богатствами обладала Евпатория, и именно они придавали ей исключительное значение наряду с другими всероссийскими и мировыми оздоровительными курортами. Всевозможные обильные евпаторийские целебные источники находились в одном месте, что позволяло осуществлять комбинированное лечение грязями, лиманными и морскими купаниями, песочными и воздушными ваннами [29, с. 132; 20, с. 121].

Удачное географическое положение способствовало хозяйственному развитию предместья Евпатории, которое специализировалось на земледельческом и животноводческом хозяйстве, соляном и рыбном промысле. Все это давало возможность рассчитывать на перспективу дальнейшего значительного роста городского населения, а также предполагало достаточное продовольственное обеспечение курортного населения, потреблявшее местные продукты, в частности, молочного хозяйства [29, с. 139]. Отсутствие крутых подъемов и спусков, которыми изобиловали курорты ЮБК, привлекали в Евпаторию людей старшего поколения.

Таким образом, Евпатория обладала значительным природно-климатическим, географическим и экономическим потенциалом для развития курортного дела. Прибрежный степной курорт города создавал абсолютно другие, разительные впечатления для отдыхающих от прибрежного горного курорта ЮБК.

Благоустройство и санитарное состояние Евпатории вполне соответствовало типичному портовому городу, который ещё с екатерининских времен никак принципиально не изменился, оттого и томился в пространстве тесноты дворов и старых желто-серых приземистых построек, где было грязно и душно.

Скудная городская флора была вызвана особенностями почвы и нехваткой воды. Водоснабжение вообще было одной из самых насущных проблем Евпатории. На солонцевато-глинистой земле без воды

вырастить что-либо являлось непосильной задачей. Об украшении города декоративной растительностью речь вообще не шла, поскольку сами горожане для питья вынуждены были использовать некачественную воду из колодцев глубиной в 5–6 м. Наличие в городе трех скважин артезианской воды не соответствовало потребностям населения, которое в сложившейся ситуации находилось под угрозой эпидемий холеры, тифа и дизентерии. Ввиду этого, не приходится удивляться тому, что пыль покрывала весь город толстым слоем и в сырую погоду превращалась в ужасную грязь. Евпаторийские улицы оставались не домошенными и были без освещения. Дефицит воды сказывался и на том, что местные извозчики не гнушались приводить в порядок своих лошадей на центральных пляжах, после чего грязь от повозок и продукты жизнедеятельности лошадей оставались в морской воде [12, с. 48].

Отсутствие канализации приводило к тому, что помои и нечистоты на улицах Евпатории были обыденным делом. Дело с организацией уборки мусора в городе тоже находилось не на самом лучшем уровне. В Евпатории почти негде было укрыться от палящих лучей солнца, и даже близость моря не умоляла зной, царивший летом. Убой и раздел крупного и мелкого рогатого скота совершался в городских мясных лавках, от чего поднимался «жуткий смрад» [22, с. 116]. В жаркое время все это создавало такой контраст, что о развитии курортного дела не могло быть и речи. Но тем не менее, с ростом моды на курорты, отдыхающие, заинтригованные известностью евпаторийских купаний, проявляли неподдельный интерес к городу.

Таким образом, в 1870-е гг. сложно было представить будущее Евпатории как курорта. Крымский врач А. Трахтенберг досадовал на то, что «...приезжающие сюда для купания как здоровые, так и больные не находят здесь, кроме прекрасного морского берега, ничего более: они лишены хорошей квартиры, стола, необходимых развлечений, они не находят даже тени, чтобы укрыться от летнего зноя» [25, с. 4]. Несмотря на наличие положительных факторов, обеспечивавших в перспективе хороший потенциал в развитии курортного дела, оно не развивалось по причине отсутствия должных условий. Это приводило к тому, что отдыхающие, испытывавшие потребность в лучших удобствах, оживленной общественной жизни и развлечениях, покидали Евпаторию сразу после прохождения курса купаний, предписанного их лечащими врачами. К тому же в Крыму появлялись купальные места не хуже евпаторийских, а в некоторых отношениях даже лучше. В этом отношении Феодосия создавала Евпатории серьезную конкуренцию.

Во многом за создание благоприятных условий для курорта и положительного инвестиционного климата в городе отвечала местная городская власть. Введение нового городского положения избавляло город от контроля губернатора и значительно увеличивало круг деятельности городского самоуправления на местах. Позже контрреформы Александра III привели к возвращению губернаторского контроля. Тем не менее, местное самоуправление города, возглавляемое графом Н.А. Мамоной, сыграло на рубеже XIX – XX вв. решающую роль в развитии Евпатории. Мода на курорты, повлекшая за собой ежегодное увеличение количества курортников, вынудило городскую власть утвердить дальнейший путь развития города. Учитывая перспективу развития рекреационного потенциала Крыма и руководствуясь опытом развития Большой Ялты, евпаторийские власти определили путь развития Евпатории, отдав приоритет курортному делу, а не торговому порту, который играл значимую, но не главенствующую роль в экономике города. Назревшую потребность преобразования облика города Городская Дума поручила в 1893 г. городскому архитектору А.Л. Генриху, а в 1895 г. определила на последующие два десятилетия градостроительное развитие Евпатории [3, с. 23; 17, с. 115].

Первые крупные изменения в плане благоустройства пришлось на городской бульвар. Для Евпатории, претендовавшей на статус курортного города, удручающее состояние бульвара было недопустимо. Почти до конца XIX в. на бульваре кроме двойного ряда скамеек и десятка чахлах и пыльных деревьев, обнесенных низенькой загородкой, ничего не было [31, с. 17]. С одной его стороны была пологая, низкая и узкая лента морского берега, а с другой – длинный ряд ничем непримечательных построек, что окончательно развеивало иллюзии относительно предоставляемых Евпаторией удобств [2, с. 17]. Понимание того, что бульвар являлся витриной города, центром курортной жизни, местом культурного досуга, побудило городские власти приняться за его реконструкцию. В 1897 г. городской архитектор предусмотрел не только изменение бульвара, но и устройство скверов, артезианского колодца, укрепление каменной набережной берега, расширение ул. Бульварной (ныне ул. Революции), где ежедневно с 15 мая по 15 сентября играл оркестр. Новый, соответствовавший времени, бульвар стал одним из самых популярных мест для прогулок. Он открывал красивый вид на море, а в ясную погоду можно было отчетливо разглядеть Чатыр-Даг и соседние с ним горы. С бульваром соседствовали современные магазины, гостиницы, рестораны, летние помещения клуба. По вечерам для приезжей гуляющей публики, дышащей морским воздухом и любующейся морем, в сквере играл симфонический оркестр [2, с. 34; 20, с. 115-116].

Бульвар гармонично сочетался с новым административно-торговым центром города, образованным в западной приморской части Евпатории, где только одна улица Лазаревская имела европейский вид. Ее продолжения, переходившие в «новый» город, – ул. Земская и ул. Фонтанная (ул. Революции) – были главными улицами Евпатории. Эти улицы отличались тем, что они были замощены и шоссированы, их регулярно убирали, а летом ежедневно поливали морской водой. Они имели вполне европейский вид, были освещены электричеством, застроены современными частными и общественными зданиями [1, с. 23].

Городская власть не мешала разумной частной инициативе, благодаря которой в Евпатории пробурили достаточное количество артезианских колодцев, после местное население было обеспечено пресной водой. Таким образом, проблемы с недостатком воды в городе были устранены. Правда, городское управление передало на откуп общественные колодцы, и местные жители не имели права бесплатно пользоваться даже излишками воды, бесполезно стекавшими в море [9, с. 532].

С ростом города и его естественным и сезонным приростом населения каждый сквер и сад являлся резервуаром чистого воздуха. Созданный в 1890-е гг. местным купцом С.И. Шакаем сад на территории бывшего карантина послужил доказательством того, что на скудной евпаторийской земле и на песчаном берегу можно развести растительность. Территория Шакаевского сада служила местом для прогулок и приятного отдыха, а также здесь проходили оживленные народные гуляния [4, с. 42]. В 1907 г. в Шакаевском саду был создан своего рода развлекательный детский комплекс, носивший название «Детский сад А.С. Гамала», где для детей организовывались различные игры и мероприятия, были даже катания на обученных животных [20, с. 107].

Удачный опыт озеленения прибрежной зоны, совпавший с увеличением спроса на курорты, способствовал появлению и обустройству вдоль морского берега почти до Мойнакского озера к западу от новой части города – дачного района. В 1890-е гг. евпаторийский курорт становится весьма популярным, количество отдыхающих из года в год растет. Предприимчивые граждане, понимая перспективу дальнейшего развития курортного дела, приобретали у морского берега участки для строительства дач с целью их сдачи в аренду. Наличие обустроенного сада на даче делало ее более привлекательной, а, следовательно, и цена за это была соответствующая. Дачный район состоял из кварталов и правильными широкими улицами, садов и виноградников, где курортникам сдавались особняки и отдельные комнаты с террасами. На дачи разносчики доставляли все необходимое: хлеб, фрукты, овощи, молоко и пр. Многочисленные линейки – многоместные экипажи, сродни нашим современным маршрутным такси, – доставляли дачников в город. В дачном районе находилось несколько магазинов, аптек и ванное заведение (на даче генерала Юрова). Поэтому курортники, отдыхавшие в здесь, могли не посещать «старый» город целыми неделями, поскольку не имели в этом необходимости. Почти каждая дача имела свою купальню у берега моря [20, с. 114]. Санитарное состояние дачного района было одним из самых лучших, поскольку там были большие участки с обильной растительностью и малой долей населения.

Таким образом, городская власть и частные лица решили к началу XX в. одни из самых основных проблем Евпатории, связанные с озеленением, водоснабжением и благоустройством, что, в свою очередь, благоприятно отразилось на инвестиционном климате. Благодаря инициативе местного купца-энтузиаста, город покрылся цветущими садами, что делало более привлекательным покупку земельного участка в Евпатории и позволило обзавестись городу дачным районом. В силу ограниченности бюджета, городскому самоуправлению удалось достичь результатов только на самых основных направлениях благоустройства. Были обустроены главные улицы, в районе которых были разведены новые сады, проведено электричество, проложены дороги и др. Состояние $\frac{2}{3}$ города оставляло желать лучшего: местное население было лишено элементарных условий здорового существования и удобств, что вызывало очевидное недовольство. В силу новизны такого явления, как курортное дело, не каждый горожанин видел в его развитии способ поднятия уровня своего благосостояния. Состоятельные граждане, которые по большей части были представителями Городской Думы, и гости города, перспективу развития курортного дела в Евпатории видели отчетливой, нежелезнодорожные жители города. Уникальные рекреационные богатства города, его оригинальный оздоровительный климат не могли не привлекать к себе внимание энергичных и дальновидных предпринимателей. На рубеже XIX – XX вв. происходило активное привлечение частных капиталов с целью обслуживания потребностей курортов. Скупались самые перспективные участки евпаторийской земли, в основном прибрежные, для строительства на них гостиниц, ресторанов, пансионатов, дач и пр.

Гостиничное дело было одним из самых доходных мероприятий. В Евпатории гостиницы строились в самой привлекательной части города – прибрежной. В конце XIX в. лучшая гостиница города называлась «Россия» по ул. Фонтанной, в которой располагалось с четырьмя десятками комфортабельных номеров. Проживающие в гостинице могли воспользоваться услугами теплых морских ванн, купальни и ресторана. В районе пристани и бульвара находилась гостиница «Центральная», имевшая более 60 номеров. Гостиница «Европейская» с 15 номерами была второстепенной, находилась на ул. Лазаревской напротив городского сквера. К 1904 г. номерной фонд гостиницы увеличился до 30.

В начале XX в. возле пристани Русского общества пароходства и торговли (РОПиТ) был открыт отель «Бейлер» с многочисленными удобствами и хорошим рестораном. Напротив городского сквера находилась прекрасно обставленная гостиница «Санкт-Петербург», при которой также был ресторан. Напротив бульвара была расположена гостиница «Модерн» с 30-ю обставленными номерами. В «новом» городе у берега моря располагалась обустроенная по европейскому образцу гостиница-пансионат «Дюльбер» с хорошим рестораном и купальней-кафе.

В прибрежной части «старого» города располагалось кафе «Бо-Риваж» с изящной внешней и внутренней отделкой. При кафе имелись терраса с видом на море, лифт, бильярд, кухня и кондитерская-мастерская для изготовления разных сортов тортов, печенья и конфет [29, с. 134].

В Евпатории помимо гостиниц предприимчивыми жителями города сдавались меблированные комнаты, квартиры и дачи. Для удобства отдыхающих рядом с пристанью РОПит была расположена городская справочная контора, служившая хорошим подспорьем в поисках подходящего жилья, выдавая всевозможные сведения по найму жилья. Контора позволяла договориться с хозяевами заранее.

Обычно приезжие на первое время снимали номера в гостиницах с тем, чтобы найти себе подходящую меблированную комнату и переехать. В этом деле курортникам сопутствовали комиссионеры, сродни современным «разводящим», которые предлагали услуги в поисках и найме жилья. Вместе они посещали дачи, осматривали комнаты и торговались с хозяевами и управляющими. Зачастую комиссионеры приводили квартирантов к тем хозяевам, с которыми договаривались заранее и имели с этого большой заработок поверх получаемого – с отдыхающего 1 руб. за оказанную помощь [14, с. 643-644].

В Евпатории был большой и разнообразный выбор жилья, поэтому люди со скромным достатком обычно самостоятельно искали себе квартиры. В основном цена зависела от расстояния до моря, квартирной обстановки и от времени. Как правило, цены возрастали в период курортного сезона (с 20 июня по 10 августа). Самым доступными по цене были незатейливые комнаты-кабинки, где обычно все удобства ограничивались одной кроватью, двумя стульями, столом, умывальником, вешалкой, горячей водой утром и вечером, а также утренней уборкой один раз в день. При найме любой квартиры или комнаты можно было заблаговременно оговорить все условия проживания. Ни для кого не было секретом, что на улицах Надеждинской и Ак-Мечетской, проспекте Александра II и в дачном районе, в более отдаленных дачах цены на квартиры и комнаты были умеренными. Более опытные отдыхающие предпочитали снимать жилье в отдалении от моря, поскольку по вечерам на приморских улицах было сыро. Самым оптимальным вариантом была аренда дома на проспекте Александра II (ныне проспект Ленина). Проспект был выше уровня моря на 10 м., что позволяло спокойно проводить вечера на террасах, дыша свежим воздухом, в стороне от шумной суеты прибрежных районов. К 1894 г. в городе насчитывалось до двухсот квартир для сдачи. Арендовать жилье можно было посуточно и помесечно. В начале XX в. в Евпатории были дома для курортников со своей репутацией: Поповича, Панаса, Лихошерстова, Поспишиль, Мартеня, Попандопуло и других домовладельцев.

Таким образом, в Евпатории получило развитие гостинично-ресторанное дело, которое было рассчитано в основном на состоятельных людей. В начале XX в. городе насчитывалось до 7 гостиниц [23, с. 91]. Почти при каждой гостинице был ресторан или кафе. В гостиницах имелось электрическое освещение, а в некоторых из них даже телефонная связь. Большим спросом среди отдыхающих пользовались дома и дачи в новом и дачном районе города. С развитием и расширением курортного дела местное население получило возможность зарабатывать в сфере обслуживания. С ростом количества и качества, предоставляемых в Евпатории услуг, город становился привлекательным для отдыхающих, что благоприятно сказывалось на имидже евпаторийского курорта.

Имиджем Евпатории напрямую занималось городское самоуправление. Одной из важных составляющих успешного развития курортного дела являлась реклама. Рекламные сведения, размещаемые и распространяемые в путеводителях, сборниках, брошюрах и печати в периодических изданиях о Евпатории начинают появляться в период ее популяризации в начале XX в. [8, с. 131]. Информация о гостиницах, путях сообщений, предоставляемых услугах, лечебницах, санаториях, развлечениях, а также достопримечательностях позволяла отдыхающим сложить общее представление о курорте, что было весьма удобно.

Евпаторийские достопримечательности, которые предлагались вниманию любознательных курортников, в большей степени были представлены культовыми памятниками города. Двое из них – собор и мечеть – находились рядом. В собор Св. Николая Чудотворца, построенного в честь освобождения Евпатории в 1856 г. в массивном византийском стиле, иконостас которого был выполнен флорентийским резчиком Ваннуки, находились российские хоругви, возвращенные правительством Франции. Мечеть Джума-Джами, построенная при хане Девлет-Гирее в 1552 г. по образцу константинопольской Айя-Софии, была реставрирована в 1896 г., и вместе с собором она возвышалась над городом, а в туманные дни являлась своего рода маяком для моряков. В глубине старой части города можно было посетить Караимскую кенассу, в которой находились памятники двум российским императорам: Александру I и Николаю I. В кенассе также хранился серебряный кубок императрицы Александры Федоровны, пожалованный караимскому обществу в 1837 г. На базаре сохранились остатки гезлевской крепостной стены и каменные ворота. На окраине города находился памятник, сооруженный над могилами павших при штурме Евпатории 5 февраля 1855 г. российских солдат [20, с.116].

По причине отсутствия в Евпатории театра и других эстетических развлечений отдыхающие ненадолго задерживались в городе или предпочитали другие курорты, где все это было развито. Поэтому в 1908 г. было инициировано строительство евпаторийский театра, и спустя два года в городе появилось одно из самых лучших культурных украшений. По данным справочников, театр был одним из лучших на юге Российской империи, уступая лишь Одесскому оперному [15, с. 90]. Постройка театра в модернизированном греческом стиле вместе с освещением и оборудованием, мебелью и декорациями обошлась городу в 189 тыс. руб. Относительно высокая стоимость театра была вызвана желанием создать в нем все удобства для разнообразных театральных представлений. Поэтому большая сцена театра обладала всеми

необходимыми приспособлениями для всевозможных постановок от пьес до феерий. Театр мог одновременно принимать 750 гостей. Достаточное количество мест в театре сказывалось на доступности цен за вход, что делало его общедоступным [19, с. 54; 20, с. 115].

Эстетическое развитие Евпатории не ограничилось театром. Городская публичная библиотека была открыта и освящена 14 июля 1916 г. Она была построена в честь 50-летия освобождения крестьян. На торжественном открытии библиотеки, по сообщению газеты «Евпаторийские новости», присутствовал Таврический губернатор Н. А. Княжевич. Здание библиотеки было стилистически оформлено как один из вариантов парковой архитектуры [16, с. 5]. Вместе с театром и близлежащими зданиями библиотека составляла цельный ансамбль. До появления публичной библиотеки в городе функционировало несколько общественных и частных библиотек: при общественном собрании, общества пособия бедным евреям, попечительства о народной трезвости, частные библиотеки Чукона и Айваза и в дачном районе библиотека на даче Е.И. Чеха с обширным детским отделом [20, с. 117].

Для разнообразия досуга отдыхающих в Евпатории действовало несколько клубов: Общественное собрание, Благотворительное собрание, Литературно-артистическое общество и Польский дом [29, с. 135].

Таким образом, евпаторийский курорт развивался в направлении привлечения состоятельного курортника, желавшего по-настоящему отдохнуть от суеты больших российских городов. Вот почему строительство театра и обустройство прочих эстетических заведений в городе носило не столько культурный, сколько экономический характер. Места культурного времяпровождения в Евпатории устраивались в соответствии с самыми требовательными вкусами и удовлетворяли самые разнообразные запросы. Гражданин со средним достатком также мог за умеренную плату одинаково пользоваться природными богатствами и удобствами жизни Евпатории.

Купание у евпаторийских берегов было хорошим во всех отношениях. Г. Москвич в путеводителе писал: «Купание в Евпатории превосходно; берег отлогий, дно песчаное и понижается постепенно; при малой глубине, вода хорошо прогревается солнечными лучами, отчего температура моря здесь летом выше, чем в остальных пунктах крымского побережья» [8, с. 126]. Море на большом расстоянии от берега было мелкое, так что купание особенно для детей и людей, совсем не умеющих плавать, было безопасным. Характерной особенностью евпаторийских купаний являлось почти полное отсутствие сильных волнений воды. Благодаря этим естественным условиям евпаторийские купания считались одними из самых лучших в Крыму [20, с. 118].

Город обладал как общественными, так и частными купальнями. Три из них были общие и пять с отдельными кабинками. Элементарные представления о евпаторийских купальнях можно составить из информации путеводителей и фотографий начала XX в. Купальни представляли из себя деревянные сооружения на сваях, где посетителю предоставлялась определенная кабинка для переодевания и спуска по лестнице в море. В купальнях также имелись дополнительные услуги. При городских купальнях были буфеты, помещения для ожидания и другие удобства. Купальный сезон в Евпатории продолжался с мая по октябрь [6, с. 429; 9, с. 524].

Именно свойства евпаторийского целебного берега заинтересовали российское военное ведомство, которое открыло в 1874 г. первое, хотя и довольно скромное, курортное учреждение Евпатории – военно-санитарную глазную станцию. Эту дату можно считать началом курортного лечения в Евпатории. Глазная станция была учреждением здравоохранения, располагавшимся на территории курортного места, которое обеспечивало больных услугами лечебного, профилактического и реабилитационного характера с использованием природно-лечебных ресурсов. Медицинский персонал станции во главе с заведующим Н. В. Парийским вел систематические наблюдения за влиянием природных лечебных факторов на организм человека. Разработанные на станции методики лечения песочными ваннами, морскими и лиманными купаниями являлись, по сути, началом климатолечения в Евпатории [7, с. 83; 32, с. 7].

Помимо купаний широкую популярность получили лечебные свойства Мойнакской рапы. Уникальность Мойнакского озера заключалась в том, что помимо грязелечения, имело значительное преимущество в удобстве для лиманных купаний, чего не было в Саках. Примечательно, что из-за недостатка мест в Сакских грязелечебницах, на Мойнакское озеро прибывало много больных. Этим пользовался местный сторож соляного промысла П. П. Пугачёв, который с 1874 г. использовал на платной основе целебные грязи Мойнакского озера для лечения больных ревматизмом [11, с. 18]. Узнав о целебных свойствах Мойнакских грязей, местные врачи С. И. Ходжаш и С. П. Цеценевский заключили соглашение с городской Думой о создании на Мойнакском озере лечебницы, которая бы отвечала современным медицинским требованиям. Открытие грязелечебницы, где впервые грязелечение было поставлено на врачебный контроль, состоялось 20 мая 1887 г. Она была построена по планам одесского архитектора А. О. Бернардацци [26, с. 685; 27, с. 67; 11, с. 19]. В дальнейшем при лечебнице появилась двухэтажная гостиница с 50 номерами, рестораном, курзалом и библиотекой. При гостинице был разбит парк, украшенный фонтанами. В 1893 г. на Мойнакском озере было принято до 12 тыс. грязевых и раповых ванн [9, с. 524-525]. Среди больных преобладали те, кто лечился от болезней ревматического происхождения, хронического и невралгического характера [18, с. 59]. Кроме грязелечения практиковались морские, солнечные, воздушные и песочные ванны. Сезон в первой евпаторийской грязелечебнице был тот же, что и в Сакской, с 20 мая до 20 августа. Спустя 30 лет

петербургский врач А. М. Брамсон назвал врачей С. И. Ходшана и С. П. Цеценевского «пионерами курорта» в Евпатории, отмечая, что они «...ввели научные начала в пользовании грязями, создали лечебное учреждение и определили рамки применения грязи» [30, с. 34].

Таким образом, образцово устроенная Мойнакская грязелечебница с профессиональным уровнем применения лечебных грязей способствовала привлечению состоятельных граждан Российской империи, привыкших к всевозможным удобствам и комфорту заграничного курорта. Востребованность грязелечебницы подтверждал факт ее дальнейшего расширения и обустройства. Именно с возникновением Мойнакской грязелечебницы Евпаторию начинают постоянно посещать граждане, нуждавшиеся в оздоровлении.

Второе частное лечебное учреждение Евпатории возникло спустя 19 лет после открытия Мойнакской грязелечебницы. 1 августа 1906 г. по инициативе титулярного советника из Курской губернии, академика исторической живописи Н.Д. Лосева, который когда-то посещал город в качестве больного, была открыта «Лосевская санатория», вскоре переименованная в «Приморскую» [30, с. 63]. Это был первый в Евпатории и Российской империи климатический санаторий, где практиковались новейшие методы лечения по способу известного немецкого доктора медицины Г. Ламана: воздушная, солнечная, песочная ванны, морские купания, гидротерапия во всех ее видах, электротерапия, электросветолечение, массаж, гимнастика и пр. Учреждение Н.Д. Лосева работало круглый год, кроме января и февраля. Его появление способствовало росту популярности евпаторийского курорта и увеличению количества приезжающей на курорт публики. В 1903 г. количество приезжих достигло 7–8 тыс. [13, с. 63], а к 1909 г. – 12–15 тыс. чел. [23, с. 91].

В 1912 г. по инициативе врачей М.И. Гелеловича и А.С. Бобовича при участии нескольких капиталистов начал работу построенный по проекту петербургского архитектора С.И. Минаша санаторий «Таласса», где лечили внутренние и нервные болезни. Санаторий стал вторым климатическим лечебным учреждением Евпатории, оборудованное по последнему слову медицины и техники. Сюда принимались не только больные, но и люди с переутомлением, нуждавшиеся в отдыхе и восстановлении сил. Санаторий имел центральное отопление, водопровод, канализацию, электрическое освещение и вентиляцию. Электроэнергию получали от собственной электростанции [30, с. 67]. За короткое время санаторий «Таласса» завоевал авторитет весьма серьезного лечебного учреждения с мощным потенциалом [19, с. 122]. Таким образом, появление такого первоклассного учреждения как санаторий «Таласса» не только способствовало привлечению в курортный сезон состоятельных людей, но и подняло вопрос о преобразовании Евпатории в круглогодичный курорт.

В 1914 г. в Евпатории начал работу ещё один крупный частный санаторий «Гелиос», где впервые с успехом была применен отпуск грязелечебных ванн из привозимой грязи, нагреваемой паром. При санатории имелись: ванное заведение (отпускались морские и рапные ванны), площадка для солнечных, песочных, воздушных и грязевых ванн, водолечебница, медико-терапевтический зал, рентгеновский кабинет [30, с. 68].

В начале XX в. в Евпатории получают широкое распространение лечебницы-пляжи, из которых самыми популярными были «Соляриум» и «Санитас». Каждая процедура этих лечебниц велась при организованной врачебной помощи. Оздоровительные процедуры предназначались преимущественно для детей. Необходимо отметить особо благоприятное воздействие евпаторийской природы на детей младшего и юношеского возраста [29, с. 132]. На пляже проводилось лечение солнцем, песком, воздушными ваннами, морскими купаниями, гимнастикой, массажем, электризацией и прочими физическими методами.

Таким образом, к 1914 г. в Евпатории действовало уже 3 санатория для взрослых и летние лечебницы-пляжи для детей, а в летний сезон 1915 г., в самый разгар Первой мировой войны, евпаторийский курорт посетило 40 тыс. чел. Несмотря на то, что город обладал рядом проблем в немедицинском секторе услуг, его курортное лечение было поставлено на уровне, потому что основанием лечения служила серьезная научная база. В Евпаторию посылали больных со всех регионов Российской империи.

По Крымско-Кавказской линии Евпатория была ближайшим от Одессы портом. Пароходы из Одессы прибывали в Евпаторию за 12–14 часов пути на рассвете. Кроме того, в Евпаторию можно было приехать морем из Севастополя за 3 часа вечером. Летом два раза в неделю приходили в порт пароходы РОПиТ из Одессы и так же два раза отходили, так что морское сообщение было легким и удобным [6, с. 429; 28, с. 272]. Исключение составляли особенности погрузки и выгрузки пассажиров на евпаторийском рейде. В связи с особенностями мелководного берега пароходы останавливались на рейде Евпатории, после чего пассажиры и их багаж доставлялись на берег в шлюпках или паровых катерах, где их ожидали евпаторийские извозчики на парных фазтонах, т.е. небольших легких колясках [28, с. 124].

Для тех, кому морские путешествия приносили дискомфорт, был доступен сухопутный путь в Евпаторию из Симферополя. Добраться можно было при помощи почтовых карет, экипажей и автомобилей. Общая цена за дорогу достигала 4 руб. [20, с. 111].

Такса по городу составляла к концу дня и ночью 20 коп., почасовая оплата – 50 коп., катание по городу – 1 руб. в час. До Майнакской лечебницы можно было доехать за 50 коп. в один конец, а почасовая оплата составляла 75 коп. [6, с. 429].

Евпаторийские цены славилась своей умеренностью. Немаловажную роль в этом отношении играла городская управа, стремившаяся удешевить жизнь в городе. Цены на номера в гостиницах варьировались в сутки от 1 до 8 руб., и от 30 до 90 руб. ежемесячно. Летом в старой части города почти в каждом доме

сдавались комнаты. Дома на улицах, близких к морю, сдавались дорого – от 20 до 40 руб. за комнату, тогда как отдаленных от моря цены варьировались от 10 до 20 руб. в месяц. В «новой» части города и дачном районе, где находились самые уважаемые дачи с пансионами, цены были высокими – от 25 до 80 руб. в месяц. В дачном районе имелись и так называемые семейные квартиры от 300 руб. на весь сезон. Услуги горничной и кухарки обходились отдыхающим от 4 до 8 руб. Были и другие квартиры со значительно меньшей ценой в 10–15 руб. В начале XX в. непритворный курортник мог устроиться в Евпатории за 30 руб. в месяц [6, с. 428; 20, с. 112]. Стоимость номеров в сравнении с другими курортными местами Крыма была относительно высокой.

Стоимость лечения на евпаторийских пляжах «Санитас» и «Соляриум» составляла 20 руб. в месяц. Желающие пройти курс лечения морскими ваннами должны были заплатить 25 руб. в месяц [20, с. 129]. В санатории Н.Д. Лосева оплата за полный пансион (содержание, лечение, комнату с постельным бельем и освещением) составляла 35 руб. в неделю. Остановившиеся на съемных квартирах за лечение и стол платили до 30 руб. в неделю. В санатории «Таласса» цены за полный пансион колебались от 5 руб. 50 коп. до 10 руб. в день с 15 апреля по 15 октября. Все остальное время года до 8 руб. в день. С детей до 8 лет брали полцены [19, с. 126–129]. В общественных купальнях платили 3–5 коп., а в частных 5–7 коп., за душ плата составляла 5 коп. Посетители, испытывавшие желание воспользоваться теплой ванной, могли его удовлетворить, оплатив 50 коп. за ванну. Платили и за белье: за блузу – 5 коп., за простыню – 5 коп. С детей за услуги купален брали полцены.

Общество Взаимного Кредита и Отделение Международного банка, открытые в 1890-х гг., позволяли совершить в Евпатории денежные переводы. Из почтово-телеграфной конторы на ул. Лазаревской напротив городского сквера почти ежедневно с денежной, страховой и простой корреспонденцией отходила и приходила в Симферополь через Саки по почтовому тракту почта. Доставлялась почта и морским путем по три раза в неделю на пароходах в Одессу и другие крымско-кавказские порты. Одно из самых культурных удобств Евпатории заключалось в наличии телефонной сети и почтово-телеграфной конторы. В городе можно было с 7 часов утра до 10 часов вечера принять и отправить телеграмму. В городе издавалась ежедневная газета «Евпаторийские новости» [6, с. 429; 20, с. 117].

ВЫВОДЫ

Таким образом, выявленные уникальные природные богатства Евпатории, под влиянием европейской моды на морские курорты в конце XIX в., вместе с хорошей рекламной компанией обеспечивали стремительный рост евпаторийского курорта. Частная инициатива не осталась без внимания местных городских властей, которые, в свою очередь, решали в силу своих возможностей и средств основные вопросы благоустройства Евпатории. Условия евпаторийского курорта не были самыми лучшими, как и самыми худшими. В первую очередь, курортников привлекало в Евпатории возможность оздоровиться и спокойно отдохнуть от обременительной суеты больших городов, поэтому удобства, роскошь и развлечения играли второстепенную роль и создавались лишь из потребности соответствия современным стандартам первоклассных курортов. Еще до появления Мойнакской грязелечебницы евпаторийский курорт привлекал отдыхающих своими обширными песчаными пляжами, мелководностью бухты, дешевой жильем и продуктов питания. С каждым годом число курортников в Евпатории неуклонно росло. Предприимчивые граждане, бывавшие на зарубежных курортах, предвидя перспективы развития города, с уверенностью вкладывали деньги в развитие местного курортного дела. С притоком капитала в Евпатории начали появляться санатории, пансионаты, гостиницы, рестораны и другие необходимые для курортной инфраструктуры элементы. Рос рынок курортных услуг. Поток отдыхающих все время увеличивался. Местное население начало сдавать для курортников в аренду посуточно свои квартиры. Становилась востребованной сфера обслуживания, появлялись новые рабочие места.

Интенсивное развитие курорт получил в конце XIX – начале XX вв., когда большая часть основных проблем города, досаждавших местным жителям и отдыхающим, была устранена. Важную роль в этом процессе играла помощь городских властей, стремившихся со своей стороны всецело поддерживать благоразумные частные инициативы. В Евпатории создавалась курортно-оздоровительная база, которая обусловила дальнейшую специализацию ее как города-курорта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аджиева, Л.С. Города Крыма в XIX в. : краткий очерк развития / Л.С. Аджиева // Black Sea Scientific Journal Of Academic Research Multidisciplinary Journal. – 2015. – January. – Volume 19. – Issue 01. – P. 20–31.
2. Андриевская, И.Ю. Бульвар как символ зарождения курорта / И.Ю. Андриевская // Вестник музея. – 2009. – № 6. – С. 16–19.
3. Андриевская, И.Ю. Из истории городского самоуправления г. Евпатории в XIX – начале XX вв. / И.Ю. Андриевская // Вестник музея. – 2008. – № 5. – С. 29–39.
4. Анохина, Т.В. История улицы Дувановской / Т.В. Анохина // Вестник музея. – 2008. – № 5. – С. 40–55.

5. Анохина, Т.В. От уездного города до ведущей детской здравницы (К 200-летию курортов Крыма) / Т.В. Анохина // Вестник музея. – 2009. – № 6. – С. 20–27.
6. Бесчинский, А.Я. Путеводитель по Крыму / А.Я. Бесчинский; [Сост.: В.Н. Дмитриев, С.Я. Елпатьевский, И.М. Педдакас, Е.М. Швединов]. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Типография И.Н. Кушнерев и К°, 1904. – 468 с.
7. Быков, И.Ю. Системе санаторно-курортного лечения Вооружённых сил Российской Федерации – 85 лет / Быков И.Ю., Костин А.Н. // Военно-медицинский журнал. – 2007. – № 9. – С. 82–86.
8. Гурьянова, Т.А. Деятельность Евпаторийского городского самоуправления по рекламе курорта в начале XX века / Т.А. Гурьянова // Вестник музея. – 2012. – № 8 – С. 126–132.
9. Головкинский, Н. А. Путеводитель по Крыму. 6-е изд. / Н.А. Головкинский. – Симферополь : Типография Спиро, 1894. – 537 с.
10. Груббе, В. В. По улицам Евпатории / В. В. Груббе. – Симферополь : Таврия, 1987. – 95 с.
11. Груббе, В. В. Экскурсия в Мойнаки / В. В. Груббе. – Симферополь : Таврия, 1989. – 112 с.
12. Долецкая, С.В. Проблемы местного самоуправления : анализ деятельности Евпаторийской городской думы в XIX в. / С.В. Долецкая // Black Sea : Scientific Journal Of Academic Research Multidisciplinary Journal. – 2014. – November. – Volume 18. – Issue11. – Р. 47–50.
13. Дуван, С. Э. Я люблю Евпаторию. Слово и дело городского головы / С. Э. Дуван // [сост. М. В. Кутайсова, В. А. Кутайсов]. – Евпатория : Южногородские ведомости, 1996. – 178 с.
14. Крым : путеводитель Ч. 2 : Справочная. / под ред. К. Ю. Бумбера; Крымское о-во естествоиспыт. и любителей природы. – Симферополь : Тип. Тавр. Губ. земства, 1914. - VIII, 688 с.
15. Курорт Евпатория в Крыму. – Евпатория : Издательство З. Б. Кагановича, 1914. – 308 с.
16. Кутайсов, В.А. Библиотека имени Александра II в Евпатории / В.А. Кутайсов, М.В. Кутайсова // Берега Тавриды. – 1994. – №4. – С. 5.
17. Кутайсов, В.А. Евпатория. Древний мир. Средние века. Новое время / Кутайсов В.А., Кутайсова М.В. – К., 2007. – 284 с.
18. Москвич Г.Г. Практический путеводитель по Крыму / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1888. – 227 с.
19. Мысов, Л. Евпатория / Л. Мысов. – М. : Агентство Печати и Новости, 1969. – 110 с.
20. Новейший путеводитель по Крыму на 1912 год. – Евпатория : Изд-во З.Б. Кагановича и К°, (Одесса. – Тип. Вестник Виноделия), 1912. – 160 с.
21. Орлов, П. П. Среднероссийские курорты (Старая Русса, Славянск, Друскеники, Липецк) / [под ред. проф. С. У. Залесского]. – СПб, 1900. – 114 с.
22. Постановления заседаний Евпаторийского уездного земского собрания. – Симферополь : тип. Правления Таврической губернии, 1868. – 164 с.
23. Постановления Евпаторийской Городской Думы за 1909 год. – Евпатория : Типография М. Муравского, 1912. – С. 75–91.
24. Северинов, С. С. Евпатория курорт / С. С. Северинов, В. Т. Ягулов. – Симферополь : Таврия, 1985. – 108 с.
25. Стома, А. Вдоль по Лазаревской / А. Стома // Евпаторийская здравница. – 2005. – № 6. – С. 4.
26. Семенов, В. П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под редакцией В. П. Семенова и под общим руководством П. П. Семенова-Тян-Шанского и В. И. Ламанского – Т. XIV. Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и область войска Донского) // [Сост. Б.Г. Карпов, П.А. Федулов, В.И. Каратыгин и др.]. – СПб. : Изд. А.Ф. Девриена, 1910. – 983 с.
27. Скрыбіна, Т. О. Етапи історичного розвитку міста-курорту / Т.О. Скрыбіна // Black Sea : Scientific Journal Of Academic Research. Multidisciplinary Journal. – 2013. – April. – Volume 4. – Issue 1. – Р. 65–72.
28. Сосногорова, М.А. Путеводитель по Крыму для путешественников / М. А. Сосногорова. – Одесса, 1871. – VIII, 370 с.
29. Спутник по городу Евпатория. Издание городской управы. – Евпатория : электро-типография И.Ф. Райхельсона, 1916 // Вестник музея. – 2009. – №6. – С. 129–164.
30. Тарасенко, Д. Евпатория 2500 / Д. Тарасенко. – Симферополь : Мир информации, 2003. – 320 с.
31. Филиппов, С.Н. По Крыму : Отражения / С.Н. Филиппов. – М. : Тип. А. Левенсон и К°, 1889. – 469 с.
32. Чиж, И.М. Системе санаторно-курортного лечения Вооружённых сил России – 80 лет / И.М. Чиж, В.А. Гуляев, О.И. Горшколепов // Военно-медицинский журнал. – 2002. – № 9. – С. 4–12.

ЗАГОТІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – 1950-х рр.

Сидорович Олександр Сергійович

ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут», кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (Україна)

e-mail: sydorovith@ukr.net

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується розвиток і особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації Української РСР у другій половині 1940-х – 1950-х рр. Зокрема, на основі архівних джерел показано модифікацію заготівельної діяльності споживчої кооперації спричинену змінами в аграрній політиці держави в 1950-их рр.

Ключові слова: споживча кооперація, заготівельна діяльність, аграрна політика.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется развитие и особенности заготовительной деятельности потребительской кооперации Украинской ССР во второй половине 1940-х – 1950-х гг. В частности, на основе архивных источников показано модификацию заготовительной деятельности потребительской кооперации, вызванную изменениями в аграрной политике государства в 1950-х гг.

Ключевые слова: потребительская кооперация, заготовительная деятельность, аграрная политика.

ABSTRACT

In article analyzed the development and characteristics of harvesting of the Ukrainian SSR of consumer cooperatives during the second half of the 1940s - 1950s. In particular, on the basis of archival sources is shown a modification of harvesting consumer cooperatives caused by changes in the agricultural policy of the state in the 1950s.

Keywords: consumer cooperation, harvesting, agricultural policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблема забезпечення населення продовольством, налагодження взаємовигідної системи економічних відносин між виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції на сьогодні не втрачає своєї актуальності. В цьому контексті може бути корисним досвід діяльності споживчої кооперації радянської України в останні роки «сталінщини» та в період, коли були започатковані певні зміни в аграрній політиці держави. Укоопспілка в даний часовий відрізок складала основу не тільки роздрібної торгівельної мережі в УРСР, але й здійснювала поряд із державними установами доволі активну заготівельну діяльність.

Заготівельна діяльність споживчої кооперації радянської доби в новітній історіографії висвітлена досить добре, однак наукові розвідки з цього питання стосуються переважно періоду НЕПу [5; 6]. На сьогоднішній день зусиллями науковців Львова та Полтави видано посібник та монографія, що стосуються розвитку споживчої кооперації в цілому [1; 9]. Особливості і характер заготівельної діяльності Укоопспілки повоєнної доби, не ставали предметом окремого дослідження в наукових розвідках.

ВИСКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У перші повоєнні роки заготівельна діяльність була однією із головних у роботі системи споживчої кооперації УРСР. У країні після лихоліть війни катастрофічно не вистачало продовольства і мережа споживчої кооперації використовувалась органами влади для інтенсифікації заготівель сільськогосподарської продукції. Тому, не відновивши як слід торгівельну мережу та заклади громадського харчування, працівники споживчої кооперації за квazівою зверху проводили в цей період активну заготівельну діяльність. Мережа заготівельних установ Укоопспілки на кінець 1946 р. була майже повністю відновлена. На 1 січня 1947 р. вона нараховувала 575 плодощовечих приймально-заготівельних пунктів, 828 овочесховищ, 472 переробних пунктів, 80 сушарок, 434 бондарних майстерень, 82 яйцебази, 750 сировинних складів, 2730 худобозабійних пунктів [1, с. 294].

До заготівель сільськогосподарських продуктів: овочів і фруктів, лісових ягід і горіхів, яєць і меду; сировини: воску, вошини, лікарських трав, шкіри, вовни, хутра, брухту чорного та кольорового металу і навіть кісток – залучалися не лише члени кооперації, а і їхні родини [9, с. 702]. Фактично, заготівлі споживчої кооперації повинні були «підчищати» за державними заготівельними організаціями ті види продукції, які ще не були освоєні. Про важливість заготівельної діяльності на селі свідчить рішення червневого (1945 р.) пленуму ЦК КП(б)У, що прямо забороняло мобілізацію заготівельних працівників на інші види робіт, що були безпосередньо не пов'язані із заготівельною діяльністю [12, арк. 24].

Споживча кооперація, виконуючи настанови «зверху», змушена була розгорнути активну заготівельну діяльність у той період, коли податковий тиск на українське селянство і так був неймовірним. Нововведенням

став поштучний податок на худобу, свиней, домашню птицю. Окрім того, колгоспники платили податки на землю, м'ясо, молоко, яйця, а також зобов'язані були здавати державі шкури свиней, худоби [7, с. 229].

Не менш визискувальною була податкова політика держави і по відношенню до колгоспів. Так, державні органи закуповували у колгоспів пшеницю по 1 копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину – 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб [2, с. 369].

Не дивно, що в таких умовах споживча кооперація УРСР не виконувала по заготівлях окремих видів продукції планових показників та не здатна була перевершити в цій сфері діяльності довоєнний рівень. Так, обсяг заготівель картоплі та овочів у 1948 р. становив 65 % довоєнних закупівель, чорного металоліому – 64 %. В цілому у рахунок державних планів заготівлі із більшості видів сільськогосподарської продукції та сировини досягли близько 80 % довоєнного рівня [1, с. 294].

28 листопада 1946 р. у Києві на республіканській нараді уповноважених споживчої кооперації України було вирішено до заготівельної діяльності залучити всі без виключення райспоживспілки та сільські споживчі товариства Укоопспілки. Для наповнення торговельних точок у містах споживчої кооперації було дозволено здійснювати закупівлі сільськогосподарської продукції за цінами, що складались на ринках. Організаційне забезпечення закупівель у структурі споживчої кооперації забезпечували відповідні підрозділи системи. В облспоживспілках у залежності від обсягу заготівельного обігу були створені госпрозрахункові заготівельні управління чи відділи. У районах керівництво заготівельною роботою здійснювали універсальні заготівельні контори райспоживспілок (райзаготконтори), котрі організовували матеріально-технічну базу по заготівлям і збували заготовлену в районі продукцію. Сільські споживчі товариства проводили заготівлі як через свої заготпункти, так – і через крамниці. Як правило, всю заготовлену продукцію «сільно» здавали до райзаготконтор [3, с. 363].

На початку 1950-их рр., трансформується система державних заготівель в цілому, що пов'язано із «ною» аграрною політикою, яку впроваджувало в життя оновлене керівництво країни. Система гранично-закупівельних цін була замінена після вересня 1953 р. на закупівлі по державних цінах. Згодом, у зв'язку із ліквідацією МТС суттєво змінювались економічні відносини між державою і колгоспами. Відпала необхідність розраховуватись за послуги МТС сільськогосподарською продукцією. Фактично, основною і єдиною формою заготівель сільськогосподарських продуктів стають державні закупівлі.

У досліджуваній період для заохочення селян використовувалась практика «зустрічного» продажу товарів. Так, згідно із постановою Раднаркому СРСР, Центроспілка виділила Укоопспілці для зустрічного продажу здавальникам молока в III кварталі 1945 р. наступні товари: бавовняно-паперові тканини, панчішні, шорні та тютюнові вироби, цукор, гас, сіль, господарське мило тощо. В цьому ж році правління Укоопспілки просило Раднарком УРСР збільшити як коефіцієнт отоварювання здавальників молока, так і кількість ходових товарів, що потрапляли в село по системі «стимулювання» закупівель [12, арк. 93].

За період 1953-1957 рр. для отоварювання державних закупівель, що здійснювались через систему споживчої кооперації було виділено за рахунок ринкових фондів 59 тис. вантажних автомобілів, 8,7 млн. м³ лісоматеріалів, 529 млн. умовних плит шиферу, 2,3 млн. тонн цементу, 7 тис. штук тракторів, 216 тонн металопрокату, 267 млн. м² віконного скла та інші товари виробничого і господарського призначення, а також – товари особистого споживання [8, 28]. Починаючи із 1953 р. організації споживчої кооперації стали залучатись до закупівель зерна у колгоспів і колгоспників. Для цього було встановлено наступний паритет для зустрічного продажу. На кожні 100 крб. зданого зерна продавалось на 50 крб. товарів по роздрібних цінах. Колгоспам, що здавали зерно державі, надавалась можливість по системі зустрічного продажу отримати вантажні автомобілі у розрахунку: на кожні 50 тонн зданого по державних закупівлям хліба – один вантажний автомобіль тощо [4, с. 67].

Керівництво Укоопспілки, мабуть, для простішого адміністрування зустрічного продажу виступало із пропозицією перевести ці розрахунки на обласний рівень. Так, голова правління Укоопспілки С. Маліков у 1956 р. виступив із пропозицією поставити реалізацію кварталних фондів по яйцях і молочних výroбах у залежність від виконання регіоном планів заготівель і державних закупівель цих продуктів. У випадку ж невиконання кварталних планів заготівель, повинні були пропорційно зменшити виділення фондів цих товарів для реалізації населенню області [10, арк. 1].

Подібна практика, не дивлячись на цінову нееквівалентність цього обміну і принизливість для селян, була типовою в заготівельній діяльності аж до кінця 50-их рр., а по окремих видах товарів вона залишалась актуальною і до кінця існування Радянського Союзу.

Недоліки у заготівельній роботі споживчої кооперації в цей період полягали у недостатній кількості пунктів зберігання і потужностей для первинної переробки сільськогосподарської продукції. Працівники споживчих товариств в переважній більшості не були зацікавлені в проведенні заготівель (приймання, сортування, обліковування), так як займались цією діяльністю паралельно із своєю основною діяльністю не отримуючи винагороди. Досить низьким був рівень оплати праці працівників райзаготконтор та перевалочних пунктів [11, арк. 25].

Окремим напрямком у заготівельній діяльності споживчої кооперації стали закупки сільськогосподарської продукції здійснювані на комісійних засадах. Поштовхом до розвитку цього виду закупівель послугувала постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 12 жовтня 1953 р. «Про заходи

подальшого розвитку радянської торгівлі». Однак обсяги товарів прийнятих на комісію у колгоспів, перевищували обсяги продукції прийнятої у колгоспників чи індивідуальних виробників. Це пояснювалось, у першу чергу, тим, що кооперативна система пропонувала нижчу за ринкову ціну та незручний спосіб розрахунку за товари, що приймалися на комісію. Адже, згідно з діючими нормативами, за здану продукцію селянин отримував лише 50 % авансу, решту – не пізніше 2-ох днів після реалізації товару. Тому більшість селян намагались самостійно під час поїздок до міст реалізувати сільськогосподарську продукцію на колгоспних ринках [11, арк. 41].

Саме ця проблема була однією із причин прийняття чергової постанови партії і уряду із цього питання від 30 січня 1956 р. «Про збільшення виробництва і заготівель картоплі та овочів», в якій відмічався все ще низький рівень заготівель цих продуктів для зростаючих потреб населення та промисловості. Вказувалось, що однією із причин цього явища була недостатня економічна зацікавленість колгоспів і колгоспників. Для цього починаючи із врожаю 1956 р. встановлювались підвищені закупівельні ціни на картоплю та овочі [13, арк. 8].

В цілому, в країні існувала велика кількість заготівельних організацій, що займалися заготівлею різних видів продукції. У ряді районів нараховувалось по 8-10 різноманітних заготівельних контор та інших організацій різного галузевого підпорядкування, економічна ефективність діяльності яких викликала великі сумніви. Поряд із цим багато підприємств і установ посилали в райони своїх уповноважених і агентів для здійснення заготівель того чи іншого виду сільськогосподарської продукції. Починаючи із середини 1950-их рр. було проведено ряд реорганізацій, які спрямовувались як на впорядкування заготівельної діяльності, так і на збільшення обсягів заготовлюваної сільськогосподарської продукції. Для цього на місцях було ліквідовано апарат уповноважених Міністерства заготівель, натомість вся відповідальність за здійснення заготівельної діяльності була покладена на Міністерство сільського господарства. На споживчу ж кооперацію, починаючи із 1956 р., було покладено проведення заготівель і державних закупівель у колгоспів і колгоспників певного переліку продуктів, заготівлею яких раніше займалось Міністерство заготівель, а саме: вовна, шкірсировина, хутро. В зв'язку із цим було ліквідоване загальносоюзне об'єднання «Заготживсировина», а його установи і матеріально-технічна база на місцях були передані системі споживчої кооперації [4, с. 80]. До цієї матеріально-технічної бази відносились районні та міжрайонні заготконтори, транспорт, та виробничі підприємства (скотозабійні пункти, ферми по вирощуванню хутрових тварин). В Україні республіканська контора Заготживсировини була реорганізована в об'єднання Укоопживсировина, що створювалось на засадах гозпрозрахунку [10, арк. 23].

Таким чином, із контрагента по цим видам продукції споживча кооперація перетворилася на монопольного заготівельника. У цьому ж році споживчій кооперації були передані заготівлі вторсировини, якою до цього опікувались міністерства легкої та металургійної промисловості. Крім того споживчій кооперації були передані заготівлі м'яса, птиці і молока в порядку обов'язкових поставок і державних закупівель у малотоварних районах. Поряд із цим було підвищено заготівельні державні ціни на вовну (50 %), картоплю та інші овочі (70 %). Водночас заготівельні і закупівельні ціни на фрукти, виноград, кавуни і дині не покривали навіть витрат на їх виробництво [4, с. 80].

У зв'язку із цим, у червні 1956 р. було встановлено новий порядок закупівель фруктів, горіхів, а також дикорослих грибів і ягід – по цінах, що складались на місцевих ринках та в місцях заготівель. Фактично, в цей період ми можемо спостерігати, хоч і в обмежених масштабах, відхід держави від конфіскаційного принципу і звернення до засад матеріальної зацікавленості виробників при проведенні заготівель.

Всі ці заходи спричинили стійку тенденцію до зростання обсягів закупівель споживчої кооперації протягом 1950-их рр., що демонструють дані таблиці 1 [8, с. 19].

Таблиця 1

Зростання заготівель споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр.

	1950 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1957 р.
В грошовому виразі (в млн. крб.)	522,2	1045,5	891,6	1878,6	1929,1	1676,8	2116,1	2488,1
У відсотках до попереднього року	-	191,0	85,1	210,6	100,2	86,8	126,1	117,5
У відсотках до 1952 р.	59,8	117,1	100	210,6	216,2	188,0	237,2	278,9

Збільшенню обсягів заготівель в цей період сприяло і зростання капітальних вкладень у розбудову матеріально-технічної бази та переробки сільськогосподарської продукції споживчої кооперації. Так, протягом 1950-их рр. питома вага капіталовкладень у розвиток заготівель у капіталовкладеннях по системі споживчої

кооперації в цілому поступово збільшувалась. Зокрема, у 1952 р. цей показник склав 2 %, у 1953 р. – 5,2 %, у 1954 р. – 6 % [13, арк. 38].

У проведенні власної заготівельної діяльності система споживчої кооперації УРСР була повністю інкорпорована у загальнодержавні плани заготівель сільськогосподарської продукції. На найважливіші сільськогосподарські продукти, як то зерно, олійні культури, овочі, картопля, цукровий буряк, м'ясо, молоко, яйця план затверджував і доводив до союзних республік уряд (Рада міністрів) СРСР. По інших видах продукції плани закупівель затверджують ради міністрів союзних республік. Обсяги державних закупівель і постачання в загальносоюзний фонд плодоовочевої продукції розподілялись по заготівельних організаціях всередині республік. Це надавало можливість заготівельним організаціям в тому числі і споживчій кооперації самостійно розміщувати ті чи інші обсяги запланованих заготівель всередині республіки. При укладанні угод із колгоспами на вирощування сільськогосподарської продукції в рамках держзаготівель споживча кооперація авансувала колгоспи, в свою чергу отримуючи для цієї мети від Держбанку необхідні кошти у вигляді кредитів. Так, у 1956 р. на видачу цих авансів Укоопспілка отримала 123,5 млн. крб. [13, арк. 19].

Однак заготівельні організації Укоопспілки для своєчасного виконання планів заготівельного обігу повинні були дбати про своєчасне забезпечення колгоспів необхідним обладнанням і почати насіннєвим матеріалом. Так, організації споживчої кооперації повинні були забезпечити перевезення і постачання колгоспам насіннєвої картоплі із фонду держрезерву, котра часто зберігалась на складах та в буртах, що належали споживчій кооперації. Незадовільні умови зберігання досить часто призводили до псування закладеної на зберігання продукції і як наслідок – невиконання планів виробництва колгоспами та плану заготівель споживчою кооперацією. Зокрема в 1956 р. у Валківському районі Харківської області до 30 % картоплі закладеної на зберігання в держзапас згнило. Подібні факти мали місце в Комарівському районі на Чернігівщині, Сатанівському та Волочиському районах на Хмельниччині, а також у ряді районів Тернопільської та Рівненської областей [13, арк. 19]. Подібна ситуація відбувалась і з відвантаженням заготовленої продукції кінцевим споживачам. Так, непоодинокими були випадки відвантаження заготівельними організаціями Укоопспілки нестандартної, зіпсованої повністю чи частково продукції. Зокрема із 1111,4 тон свіжих помідорів, відвантажених райзаготконторами Одеської області у сезон 1956 р., нестандартної продукції виявилось 36,6 %, технічного браку – 9,9 %, відходів – 10,2 % [13, арк. 31].

ВИСНОВКИ

Таким чином, в досліджуваний період система споживчої кооперації була однією із головних ланок у проведенні заготівельної діяльності держави на селі. Її специфіка полягала в тому, що вона була спрямована на ті види продукції, які вимагали додаткової обробки, підсортування, особливих умов зберігання. Так, Укоопспілка виступала майже монополієм заготовлювачем яєць, вовни, шкірсировини, картоплі, дикоростучих грибів та ягід, лікарсько-технічної сировини, деяких видів овочів. Недоліки в заготівельній роботі споживчої кооперації були спричинені недосконалістю командно-адміністративної, планової економіки, в якій виконання плану ставилось в основу без врахування якості продукції й відсутності дієвих економічних стимулів за якісно виконану роботу і покарань та штрафів за бракований товар.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
2. Історія українського селянства: Нариси в II т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), В.М.Даниленко, В.М.Геєць та ін.; відп. ред. В.А.Смолій; авт. кол.: О.В.Андрощук, В.К.Баран та ін.]; НАН України, Ін-тут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 653 с.
3. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР: [Исторический очерк] / Я.А.Кистанов. – М.: Изд-во Центросоюза, 1951. – 418 с.
4. Лехова З.Н. Развитие заготовительной деятельности потребительской кооперации СССР / Зинаида Наумовна Лехова. – М.: Издательство Центросоюза, 1961. – 134 с.
5. Марчишинець О.В. Заготівельна діяльність споживчої кооперації України в 20-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О. В.Марчишинець; ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана". – К., 2012. – 18 с.
6. Оніпко Т.В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921-1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Оніпко Тетяна Володимирівна; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – 36 с.
7. Панченко П.П. Аграрна історія України: підручник, 2-ге вид. виправлене і доповнене [для студ. вищ. аграрн. навч. закл.] / П.П. Панченко, В.А.Шмарчук. К.: Т-во «Знання», 2000. – 342 с.
8. Плахута А.И. Роль потребительской кооперации в государственных заготовках и закупках сельскохозяйственных продуктов и сырья (на материалах Украины) / А.И.Плахута. – Х.: Типография Харьковского политехнического института им. В.И.Ленина, 1958. – 30 с.

9. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 1155
11. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 813
12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 98
13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 1008

БИОХИМИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ РЕГЕНЕРАЦИИ РАСТВОРЕННОГО ФОСФОРА ЗООПЛАНКТОНОМ

Садчиков Анатолий Павлович¹, Котелевцев Сергей Васильевич², Остроумов Сергей Андреевич³
Международный биотехнологический центр, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова,
доктор биологических наук, профессор (Россия)¹,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий
научный сотрудник лаборатории физико-химии биомембран (Россия)²,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий
научный сотрудник лаборатории физико-химии биомембран (Россия)³
e-mail: aquaecotox@yandex.ru; ar55@yandex.ru.

РЕЗЮМЕ

Исследования в области биохимической экологии охватывают широкий круг актуальных научных вопросов. В 1986 году была опубликована работа "Введение в биохимическую экологию" (Издательство Московского университета, 1986, 176 стр., С.А. Остроумов), которая заложила основы новой экологической науки, а именно, биохимической экологии. Эта монография охватывала широкий круг вопросов на стыке двух наук, экологии и биохимии. Эта книга была одним из примеров продолжения проведенных В.И. Вернадским междисциплинарных исследований биосферы. В продолжение изучения биохимической экологии, в данной статье был рассмотрен и проанализирован один из актуальных аспектов экологической и водной науки. В данной работе были проанализированы вопросы формирования пула питательных веществ (на примере фосфора) в водной среде, на примере ряда водных экосистем. В статье рассмотрены факты о том, как водные организмы (а именно, зоопланктон) влияют на количество фосфора в воде водных экосистем, на примере некоторых олиготрофных, мезотрофных и эвтрофных водных объектов.

Ключевые слова: зоопланктон, биогены, фосфор, водная среда, водные экосистемы, олиготрофные, мезотрофные, эвтрофные, водные объекты, эвтрофикация, качество воды, водные организмы, фильтрация воды, водоросли, фитопланктон

ABSTRACT

In 1986, a book was published that established a new ecological science, namely, biochemical ecology. It was the book titled 'Introduction to Biochemical Ecology' the was published in Moscow (Moscow University Press, 1986, 176 p., by S.A. Ostroumov). This book covered a broad range of issues on the frontiers between ecology and biochemistry. This monograph was an example of continuation of the line of thought developed by V.I. Vernadsky on interdisciplinary studies of the biosphere. In this paper, one of relevant aspects of ecological science and aquatic science, was reviewed and analyzed, in order to further develop the scientific issues that are important to both ecology and the chemistry of aquatic habitats. In this paper, the issues of formation of the pool of nutrients (exemplified by phosphorus) in water of aquatic ecosystems were analyzed. The paper reviewed facts on how aquatic organisms (especially zooplankton) influence the amount of phosphorus in water of aquatic ecosystems (oligotrophic, mesotrophic and eutrophic water bodies).

Keywords: zooplankton, nutrients, phosphorus, water, aquatic ecosystems, oligotrophic, mesotrophic, eutrophic, eutrophication, water bodies, water quality, aquatic organisms, water filtration, algae, phytoplankton

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В.И. Вернадский подчеркивал в своих работах важную роль организмов в формировании химических параметров окружающей среды [1, 2]. Это положение учения о биосфере было дополнительно конкретизировано в работах многих авторов (в частности, [3, 4]). В развитие этого положения ранее были опубликованы работы, в которых анализировался ряд важных проблем на стыке экологии и биохимии [5-8]. Число этих проблем значительно и к ним относится важный вопрос о роли водной биоты в формировании химических параметров среды обитания. В число важных параметров входят концентрации в воде доступных для организмов растворенных форм фосфора и азота. Эти химические вещества в русской научной литературе, при анализе экологии водных организмов, называют биогенами, в англоязычной литературе используется в качестве термина слово nutrients.

Цель этой статьи – краткий обзор некоторых существенных сторон вопроса о роли водных организмов (на примере зоопланктона) в формировании фонда (пула) биогенов (на примере фосфор-содержащих веществ) в водной среде экосистем.

Трофические и метаболические взаимоотношения в планктонном сообществе являются основой, объединяющей их представителей в единое целое. При этом существенное значение имеет формирование организмами пулов органических и неорганических веществ в водной среде [9, 10].

Прижизненные и посмертные выделения фитопланктона стимулируют развитие бактерий. Зоопланктон, выедая водоросли и бактерии, снижает их численность и в то же время своими метаболитами

стимулирует их развитие. Планктонные организмы после отмирания превращаются в детрит, а их содержимое поступает в общую копилку растворенного органического вещества водоема. В разрушении органического вещества принимают участие все группы планктонных организмов, в первую очередь бактериопланктон. Детрит является не только пищевым компонентом для многих водных организмов, но и поверхностью, где протекают физико-химические и ферментативные процессы. В результате жизнедеятельности зоопланктон минерализует потребленную пищу, и экскретирует в среду многие минеральные соединения, в том числе фосфора, который чаще всего лимитирует развитие фитопланктона в природных водоемах [11-14].

Проблема регенерации биогенных элементов (в первую очередь – фосфора) зоопланктоном многогранна и обширна. Она включает изучение содержания их в телах ракообразных, интенсивности экскреции биогенов животными в зависимости от массы, возрастных и физиологических показателей [11-14], и представляет большой интерес для исследователей.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Содержание фосфора в организме ракообразных. Количество фосфора в организме возрастает с увеличением массы животного, поэтому используют относительный показатель – процентное содержание в сухой массе. Исследования показали, в морском зоопланктоне (а это различные мелкие ракообразные, крупные копеподы, эвфаузииды, представители *Calanus helgolandicus*, *Calanus finmarchicus*, *Calanus hiperboreus* и др.) содержание фосфора составляет 0,55-1,20% сухой массы тела [11-15]. В то же время у средиземноморской эвфаузииды *Meganycitiphanes norvegica* отмечены более высокие значения (до 2,60%), хотя в среднем за год количество фосфора у этого вида составляло всего 0,8% [16].

Пресноводные ракообразные характеризуются близкими показателями содержания фосфора, в пределах 1-2% [11, 14, 17-20]. Количество фосфора в теле животных зависит от их физиологического состояния, наличия яйцевых мешков, эмбрионов. Так, содержание фосфора у копеподитов *Calanus* составляло 0,80%, у самцов – 0,99%, а у самок – 1,16% (в сухой массе) [21]. У дафний с эмбрионами оно было 0,98%, а без них – 0,68%. На протяжении жизненного цикла дафний эти соотношения могут сильно варьировать [22].

Возрастание массы животных сопровождается закономерным увеличением скорости экскреции фосфора (в абсолютных показателях), как у пресноводных, так и морских ракообразных. Одинаковый характер такой зависимости указывает на отсутствие существенных различий в скорости экскреции у рачков, обитающих в морских и пресных водах. Эта зависимость характеризуется уравнением [11]:

$$E = 2,12W^{0,908}$$

где: W – масса тела животного, мг сухого вещества;

E – интенсивность выделения фосфора, мкг P/мг сухой массы в сутки.

С увеличением массы животных скорость экскреции возрастает почти с той же скоростью, что и потребление кислорода, и связано с интенсивностью обмена. При содержании фосфора в сухой массе рачков в пределах от 1,0 до 1,5% относительные показатели энергетического и фосфорного обмена почти равны между собой.

У водных животных происходит быстрая регенерация не только соединений фосфора, но и других элементов – железа, азота (аммиак, мочевины). Интенсивность их выделения определяется не только массой тела, но и двигательной активностью. Интенсивность выделения азота у питающихся рачков выше, чем у голодающих, и зависит от количества и качества потребленной пищи. Интенсивность экскреции зависит не только от массы организма, но и температуры среды, условий питания, причем выделение азота и фосфора чаще всего соответствует количеству потребленного фитопланктона.

Обеспечение водорослей фосфором в водоемах разной трофности. Роль планктонных животных в обеспечении водорослей фосфором постепенно снижается с увеличением трофности водоемов и становится малым в высокопродуктивных неглубоких водоемах. В них главное значение приобретают процессы, происходящие в донных отложениях. В олиготрофных глубоких озерах, где основная масса органического вещества минерализуется в водной толще, возрастает значение планктонных животных в регенерации фосфора.

Роль животных в регенерации фосфора, и обеспечении им водорослей меняется в течение вегетационного сезона. На примере Ладожского озера видно, весной, когда животных немного, а первичная продукция высока за счет накопленных биогенных элементов в зимний период, зоопланктон обеспечивает всего 1–8% потребностей фитопланктона в фосфоре. Летом при высоких биомассах зоопланктона эта величина возрастает до 12–36%. Осенью при низких скоростях фотосинтеза и еще больших биомассах рачков минерализованный ими фосфор может даже накапливаться в среде [11].

Аналогичная картина наблюдалась в заливе Наррагансетт (Narragansett Bay); массовые виды ракообразных за счет регенерации удовлетворяют потребности водорослей в фосфоре – весной на 17%, а

осенью – на 200%. В районе Новой Скотии (New Scotland) на 7 станциях, постепенно удаляющихся от берега на 240 км, за счет экскреции фосфора обеспечивалось от 4 до 75% (в среднем 41%) потребностей в этом элементе планктонных водорослей [23].

В глубоких озерах (олиготрофном озере Финдлей (Findley Lake) и мезотрофном озере Вашингтон (Lake Washington) этот показатель в среднем за сезон равнялся соответственно 39% и 41% [24], а в озере Джорж (Lake George, США) – 19% [25].

Экскреция минерального фосфора зоопланктоном меняется по мере изменения трофности вод; в гипертрофных, эвтрофных, мезотрофных и олиготрофных водах она составляла соответственно 15, 26, 8 и 5 мг P/м² в сутки, что пропорционально количеству в них зоопланктона [26].

Эксперименты с четырьмя видами пресноводных ракообразных (*Moina rectirostris*, *Daphnia pulex*, *Streptocephalus torvicornis*, *Triops concoloriformis*) показали, что 10-20% первичной продукции водоемов может создаваться за счет регенерированного ими фосфора. В океане значительный вклад в регенерацию фосфора вносят простейшие, имеющие высокий уровень обмена. Обеспеченность фитопланктона за счет регенерируемого ими фосфата изменяется в пределах от 10% в гипертрофных водах океана до 300% – в олиготрофных [27].

Выделение зоопланктоном биогенных элементов. Стимулирование фотосинтетических процессов. В трех озерах Канады зоопланктон выделял в среду около 50% потребленного с пищей фосфора, а *Daphnia pulex* выделяла в сутки 35-60% фосфора, содержащегося в теле рачков. По-видимому, экскреция происходит в основном за счет свежееассимилированного органического вещества, образующего лабильную фракцию. Регенерированные соединения фосфора и азота быстро ассимилируются водорослями и составляют значительную часть от общего количества потребленных биогенов [18].

Лабораторные эксперименты с *Daphnia magna*, *Daphnia pulex* показали, что выделение NH₄ представляет собой непрерывный процесс; максимальное выделение происходит сразу же после приема пищи, затем в течение одного часа пребывания без пищи оно снижается до какого-то постоянного среднего уровня. Мелкие животные экскретируют биогенные элементы с большей скоростью, чем более крупные, экскреция зависит от скорости питания и интенсивности обмена веществ [26]. Интенсивность этих процессов ускоряется при снижении индивидуальной массы организмов, а результате, скорость круговорота веществ возрастает.

Регенерация фосфора животными и бактериями. В регенерации биогенных элементов принимают участие не только планктонные организмы, но и бентосные. Хируномиды, к примеру, регенерируют минеральный фосфор и обогащают им гипolimнион [28]. После перемешивания вод эти минеральные вещества оказываются в фотическом слое.

То, что бактерии играют важную роль в деструкционных процессах не вызывает сомнения. Однако их роль в обеспечении фитопланктона фосфором и азотом до конца еще не изучена. Экспериментально показано, что микроорганизмы хорошо усваивают фосфорорганические соединения, причем сами выделяют в среду минеральный фосфор в небольших количествах [29]. По-видимому, роль бактерий в выделении минерального фосфора, как и азота, зависит от соотношения этих элементов с углеродом в потребляемом ими органическом веществе.

При наличии в среде органических веществ при небольших количествах минеральных соединений, бактерии могут выступать конкурентами фитопланктона в их потреблении. Поэтому отсутствие биогенных элементов в среде часто ограничивает развитие бактерий и разложение ими органического вещества. Присутствие в среде простейших, способных регенерировать минеральные вещества, резко ускоряет деструкционные процессы [30]. По-видимому, то же самое можно сказать и в отношении ракообразных.

Таким образом, животные планктона играют важную роль в круговороте веществ в водной толще олиготрофных водоемов. Экскретируемый ими минеральный фосфор почти наполовину или более удовлетворяет потребности фитопланктона в этом элементе. При эвтрофировании водоемов высокий уровень первичной продукции поддерживается благодаря внешнему поступлению биогенных элементов. А в мелких водоемах значительную роль в этом процессе играют донные организмы.

Регенерация биогенов и первичная продукция. В олиготрофных водоемах суммарный рацион зоопланктона в среднем за сезон близок к значениям первичной продукции, основная часть которой синтезируется за счет выделенных зоопланктоном биогенных элементов. С увеличением биологической продуктивности водоема относительная роль планктонных животных в снабжении фитопланктона биогенными элементами снижается; потребности водорослей удовлетворяются за счет их поступления с водосбора, минерализации донных осадков и других источников. Следовательно, зоопланктон служит очень важным звеном в трансформации органического вещества тех водоемов, в которых мало поступление азота и фосфора из внешних источников [12, 31, 32].

Присутствие зоопланктона в экосистеме приводит к увеличению фотосинтеза фитопланктона. Это наблюдалось как в экспериментальных сосудах небольшого объема (120 мл), так и в пластиковых мешках (до 200 л), причем интенсивность фотосинтеза порой возрастала в 1,5-3 раза [33-35]. Казалось, можно было ожидать снижения величины первичной продукции вследствие выедания рачками водорослей, однако в опытах фотосинтез не только не уменьшался, но в ряде случаев даже увеличивался [12, 36]. Эти исследования показывают, что выделяемые зоопланктоном метаболиты стимулируют фотосинтез и прирост

биомассы. То есть, присутствие зоопланктона ускоряет биотический круговорот. В то же время отсутствие зоопланктона приводит к резкому обеднению видового состава фитопланктона, доминированию нескольких видов водорослей, которые после быстрого достижения максимальной биомассы и использования биогенных элементов заканчивают свою вегетацию.

Влияние зоопланктона на развитие водорослей. Влияние ракообразных на те, или иные виды водорослей неоднозначно. Эксперименты, проведенные в пластиковых мешках объемом 0,5 м³ с естественной концентрацией фитопланктона и увеличенной плотностью планктонных животных, показали, присутствие *Daphnia galeata*, *Diaptomus minutus*, *Cyclops scutifer*, *Epischura lacustris* приводит к снижению численности большинства видов водорослей за счет их выедания. Однако некоторые водоросли, имеющие слизистую оболочку (синезеленые *Aphanothece elabens*, *Chroococcus limneticus*, *Dactylococcopsis smithii*, зеленые *Spaerocystis schroeteri*, *Elakatotrix helatinosa*), при прохождении через кишечник остаются неповрежденными [37, 38]. Слизистые колониальные *Spaerocystis schroeteri* и *Elakatotrix helatinosa* потребляются дафниями, но не усваиваются. При прохождении через кишечник колонии водорослей дробятся на мелкие части, переваривается в основном слизь окружающая водоросли, в результате увеличивается поверхность контакта клетки с водой, что способствует дальнейшему их ускоренному размножению. Численность этих водорослей в эксперименте всегда возрастала в присутствии животных. Эти водоросли, находясь в кишечнике ракообразных, могут потреблять их биогенные вещества и метаболиты, что стимулирует их развитие. Так что водоросли природного фитопланктона условно подразделяют на несколько групп. Одни из них снижают свою численность за счет выедания зоопланктоном, другие наоборот увеличивают численность в присутствии рачков, или безразличны к их присутствию [38, 39].

Взаимоотношение фито-и зоопланктона в присутствии хищников. В приведенных выше исследованиях рассмотрены различные варианты взаимоотношения фито- и зоопланктона. Однако эти взаимоотношения усложняются, если в планктонном сообществе присутствуют беспозвоночные хищники (в частности, *Cyclops*) или рыбы, которые контролируют численность потребителей фитопланктона. Хищники, поедают ракообразных-фильтраторов, и тем самым снижают их численность. Это приводит к снижению пресса ракообразных на фитопланктон, и особенно на его мелкую фракцию. Таким образом, биомасса мелких водорослей контролируется дафниями, дафнии – половозрелыми циклопами, которые опосредованно поддерживают развитие весеннего цветения. Развитие тех и других во многом зависит от присутствия рыб-планктофагов. При высокой плотности рыб происходит смена доминирующих видов ракообразных и изменение их размерной структуры в сторону уменьшения средней массы зоопланктеров, т.к. рыбы выедают в первую очередь более крупных рачков [40, 41].

Развитие водорослей и интенсивность их выедания. Интенсивность фотосинтеза изменяется почти обратно пропорционально корню квадратному из величины объема клетки. Мелкие водоросли более продуктивны, чем крупные, независимо от их видовой принадлежности. Поэтому синезеленые и хлорококковые с мелкими клетками имеют более высокие Р/В-коэффициенты, чем крупные диатомовые и динофитовые [11, 42]. Благодаря высокой удельной скорости роста фитопланктон с малыми размерами клеток создает кормовую базу для «мирного» зоопланктона, у которого фильтрационный аппарат приспособлен для улавливания мелкоразмерной взвеси [30, 31, 42].

Размер потребляемых частиц пресноводными и морскими ракообразными зависит от длины тела и находится в пределах от 1 до 100 мкм. У рачков с длиной тела 1 мм оптимальный размер потребляемых частиц составляет около 20 мкм, у более крупных, особенно морских, он значительно больше. Большинство ракообразных механически фильтруют природную взвесь и потребляют ту ее часть, которая имеет максимальную концентрацию. Крупные веслоногие рачки способны отфильтровывать и активно захватывать пищевые объекты большего размера [15, 43].

Соотношение водорослей, бактерий и детрита в рационах животных в природных условиях находится на начальной стадии изучения. Было показано, что роль водорослей в рационе животных возрастает от олиготрофного к эвтрофным водам, а детрита, наоборот, уменьшается, что хорошо соответствует относительному значению этих компонентов в sestone вод разной продуктивности. Доля бактерий в питании зоопланктона наиболее значима в высокотрофных водоемах при разложении автотрофного и аллохтонного органического вещества.

Концентрация пищи сильнее других факторов влияет на скорость фильтрации. Для обеспечения пищевых потребностей зоопланктон с фильтрационным типом питания в олиготрофных, мезотрофных и эвтрофных водах за сутки облавливают объемы воды, равные соответственно 600-250, 250-150 и 150-25 мл/мг сырой массы. Фильтраторы за сутки способны облавливать от 5% до 90% объема водной массы или осветлять ее почти за 1-20 суток.

Скорость биотического круговорота, антропогенное эвтрофирование. Исследования показали, что скорость биотического круговорота взвешенных органических веществ в олиготрофных озерах очень низка. В олиготрофных озерах время оборота sestона в летний период составляло 42-68 суток. Т.е. sestон обновлялся всего лишь 2-3 раза за вегетационный сезон, а в более продуктивных водах эта величина возрастала до 9-16 раз. Это связано с тем, что биомассы фито-и зоопланктона и других компонентов экосистемы в низкопродуктивных водах малы. Они возрастают с увеличением биологической продуктивности.

В водоемах не подверженных антропогенному эвтрофированию, зоопланктон играет основную роль в

элиминации органической взвеси и регенерации фосфора. Он потребляет в летний период за сутки 40-90% общей первичной продукции и обеспечивает такой же прирост фитопланктона за счет регенерации биогенных элементов. Скорости продуцирования водорослей, питания ракообразных и экскреции ими минерального фосфора сбалансированы и взаимосвязаны между собой. В отсутствие зоопланктона интенсивность фотосинтеза снижается, а при высокой его концентрации значительно возрастает [35].

Совершенно другая картина складывается при эвтрофировании водоема, когда развитие фитопланктона определяется поступлением биогенных элементов с водосбора. В этом случае зоопланктон в летний период за сутки потребляет не более 10-20% первичной продукции и столько же регенерирует необходимого для фотосинтеза минерального фосфора. При столь малом значении зоопланктона в биотическом круговороте эвтрофируемых водоемов планктонные животные не ограничивают развитие водорослей, что приводит к их цветению и вторичному загрязнению вод.

Новые стороны опасности химического загрязнения. Было показано, что ряд химических веществ, загрязняя водную среду, могут нарушать фильтрационную активность зоопланктона [45-47]. Снижение фильтрационной активности и связанной с ней скорости питания зоопланктона было показано при воздействии экотоксикантов на дафний [45], и на коловраток [46, 47]. Это имеет своим последствием то, что важная функция зоопланктона, проанализированная выше, также неизбежно нарушается. Это выявляет еще одну сторону опасности загрязнения водной среды такими экотоксикантами, как детергенты и некоторые другие. Важно, что негативное воздействие этих веществ происходит при относительно малых их концентрациях, когда летального воздействия на водных организмов еще не происходит. Тем самым выявляется новая опасная сторона сублетальных концентраций химических поллютантов [48-50].

Вклад в понимание проблем биохимической экологии и роли организмов в формировании химизма биосферы и гидросферы. Приведенные выше факты и обобщения о регенерации биогенов зоопланктоном вносят вклад в развитие важных междисциплинарных областей науки – учения о биосфере, основы которого были заложены В.И.Вернадским [1, 2]. Вернадский постоянно подчеркивал мысль о том, что организмы играют огромную роль в формировании химических параметров биосферы. Вышесказанное детализирует и дополнительно иллюстрирует концепции Вернадского в приложении к водным экосистемам.

Кроме того, необходимо подчеркнуть, что переработка использованной зоопланктоном пищи и выделение растворенных форм фосфора в водную среду – результат функционирования ферментативного аппарата зоопланктона, результат метаболизма тканей и клеток организмов зоопланктона. Это – результат большого количества биохимических реакций, результатом суммы которых является формирование пула растворенного фосфора [51], необходимого для всех остальных живых организмов водной экосистемы.

Тем самым рассмотренный выше материал служит дополнением в развитие таких междисциплинарных наук, как биохимическая экология и биогеохимия [52].

Рассмотренные вопросы важны и для других междисциплинарных направлений науки – например, моделирования качества воды в речных системах [53].

ВЫВОДЫ

1. Новые факты и их анализ дополняют и расширяют наши знания о роли водных организмов, в том числе зоопланктона, в регенерацию биогенов, в том числе фосфорсодержащих веществ, в водных экосистемах.
2. Выявляются многочисленные отличия в проявлении этой роли зоопланктона в водоемах разной трофности. Наиболее существенные отличия наблюдаются в олиготрофных и эвтрофных водоемах.
3. Роль зоопланктона в экологии эвтрофированных водных экосистем носит сложный, двойственный характер: с одной стороны, фильтраторы зоопланктона удаляют из воды часть фитопланктона (что снижает проявление признаков эвтрофирования); с другой стороны, зоопланктон выделяет в воду соединения фосфора (что может усиливать эвтрофирование вод).
4. Факты и обобщения о регенерации биогенов зоопланктоном вносят дополнительный вклад в развитие учения о биосфере, а также в развитие биохимической экологии и биохимической гидробиологии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. (1965) Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. 1965. М.: Наука, 374 с.
2. Вернадский В.И. (2001) Биосфера. М.: Изд. дом "Ноосфера", 243 с.
3. Добровольский Г.В. К 80-летию выхода в свет книги В.И. Вернадского "Биосфера". Развитие некоторых важных разделов учения о биосфере. // Экологическая химия, – 2007, – 16(3): 135–143. www.researchgate.net/publication/264974919.
4. Ермаков В.В., Карпова Е.А., Корж В.Д., Остроумов С.А. Инновационные аспекты биогеохимии. – ГЕОХИ РАН Москва, 2012. – 346 с. http://5bio5.blogspot.com/2016/02/blog-post_24.html
5. Остроумов С.А. Введение в биохимическую экологию. М.: Изд-во МГУ. 1986. – 176 с. <https://www.researchgate.net/publication/282869855>;
6. Телитченко М.М., Остроумов С.А. Введение в проблемы биохимической экологии. – М.: Наука, 1990. – 288 с.

7. Ostroumov S. A. On the concepts of biochemical ecology and hydrobiology: Ecological chemomediators // Contemporary Problems of Ecology, - 2008 - vol.1, N 2, 238-244; DOI: 10.1134/S1995425508020100; <https://www.researchgate.net/publication/201999918>;
8. Остроумов С.А. Новые научные дисциплины в системе экологических и биосферных наук: биохимическая экология и биохимическая гидробиология // Экологическая химия. 2009, 18(2): с.102-110.
9. Hannides C., Drazen J.C., and Popp B.N. Mesopelagic zooplankton metabolic demand in the North Pacific Subtropical Gyre. // Limnology and Oceanography, 2015, 60(2), pp.419-424.
10. Jeyasingh P.D., Chowdhury P.R., Wojewodziec M.W., Frisch D., Hessen D.O. and Weider L.J. Phosphorus use and excretion varies with ploidy level in *Daphnia*. // Journal of Plankton Research, 2015, 37(6), pp.1210-1217.
11. Гутельмахер Б.Л. Метаболизм планктона как единого целого. – Л.: Наука, 1986. – 155 с.
12. Садчиков А.П. Продуцирование и трансформация органического вещества размерными группами фито-и бактериопланктона (на примере водоемов Подмоскovie). Фито- и бактериопланктон мезотрофного озера и его потребление зоопланктоном. – Автореф. докторской диссертации. М.: МГУ. – 1997. – 53 с.
13. Садчиков А.П. Планктология. Часть 1: Зоопланктон. Трофические взаимоотношения. – М.: МАКС Пресс, 2007. – 224 с.
14. Садчиков А.П. Гидробиология: планктон (Трофические и метаболитические взаимоотношения) – М.: Изд-во ООО «ПКЦ Альтекс», 2013. – 240 с.
15. Гутельмахер Б.Л., Садчиков А.П., Филиппова Т.Г. Питание зоопланктона // Итоги науки и техники. ВИНТИ. Сер. Общая экология. Биоценология. Гидробиология. - 1988.- 6.- 155 с.
16. Roger C. Azote et phosphore chez un crustace macroplanctonique, *Meganyctiphanes norvegica* (M. Sars) (Euphausiacea): excretion minerale et constitution. // J. Exp. Mar. Biol. Ecol., 1978, vol. 33, N 1, p. 7-83.
17. Vijverberg J., Frank T., The chemical composition and energy content of copepods and cladocerans in relations to their size. // Freshwater Biol., 1976, vol. 6, N 4, p. 333-345.
18. Peters R.H. Phosphorus regeneration by natural populations of limnetic zooplankton. // Verh. Int. Ver. theor. und angew. Limnol., 1975, vol. 19, N 1, p. 273-278.
19. Khan M.A., Siddiqui A.Q. Water, nitrogen and phosphorus in fresh water plankton. // Hydrobiologia, 1971, vol. 37, N 3-4, p. 531-536.
20. Гутельмахер Б.Л. и др. Функционирование летнего планктона Ладожского озера в условиях антропогенного эвтрофирования. – В кн.: Трофические связи пресноводных беспозвоночных./ Зоол. Ин-т АН СССР. Л.: 1980, с. 72-81.
21. Butler E.I., Corner D.S., Marshall S.M. On the nutrition and metabolism of zooplankton. 6. Feeding efficiency of *Calanus* in term nitrogen and phosphorus.// J. Mar. Biol. Ass. U.K., 1969, vol. 49, N 5, p. 977-1001.
22. Barnes H., Barnes M. Contenito di fostoro totale in alcuni stadi di due comuni animali d'acqua dolce e suo rapport conquello della loro uova. - // Mem. Ist. Ital. Idrobiol., 1956, vol.9, p. 113-124.
23. Martin J.H. Phitoplankton-zooplankton relationships in Narragansett Bay. III. Seasonal changes in zooplankton excretion rates in relation to phytoplankton abundance. // Limnol. and Oceanogr., 1968, vol. 13, N 1, p. 63-71.
24. Devol F.H. Zooplankton respiration and its relation to plankton dynamics in two lakes of contrasting trophic state. // Limnol. and Oceanogr., 1979, vol. 24, N 5, p. 893-905.
25. LaRow E.J., McNaught D.C. Systems and organismal aspects of phosphorus remineralization. // Hydrobiologia, 1978, vol. 59, N 3 p. 151-154.
26. Ferrante J.G. The characterization of phosphorus excretion productions of a natural population of limnetic zooplankton. // Hydrobiologia, 1976, vol. 50, N 1 p. 11-15.
27. Гутельмахер Б.Л. Количественная оценка роли зоопланктона в круговороте фосфора в водоеме. // Журнал общей биологии, 1977, т.38, № 6, с. 914-922.
28. Gallepp G. Chironomid influence on phosphorus rebase in sediment watermicrokosm. // Ecology, 1979, vol. 60, N 3, p. 549-556.
29. Johannes R.E. Uptake and release of dissolved organic phosphorus by representatives of a coastal marine ecosystem. // Limnol. and Oceanogr., 1964, vol. 9, N 2, p. 224-234.
30. Уморин П.П. Участие простейших в круговоротебиогенов и самоочищении водоемов. // Биология внутр. вод. Информ. бюлл., 1983, № 59, с. 35-37.
31. Садчиков А.П. Сезонное изменение потребления *Eudiaptomus graciloides* (Lill.) озерного фито- и бактериопланктона // Биол. науки.- 1983 - N 4.- с. 53-58.
32. Садчиков А.П. Питание некоторых *Cladocera* мезотрофного озера фито- и бактериопланктоном. 1. Эпилимниальные *Bosmina coregoni* и *Diaphanosoma brachyurum* // Биол. науки.- 1983 - N 8.- с. 64-70.
33. Ковалевская Р.З., Крючкова Н.М., Михеева Т.М. Влияние зоопланктона на фотосинтез фитопланктона. // Вестник Белорусского университета, 1974, сер. 2, № 1, с. 35-37.
34. Redfield G.W. The effect of zooplankton on phytoplankton productivity in the epilimnion of a subalpine lake.// Hydrobiologia, 1980, vol. 70, N 3, p. 217-224.
35. Садчиков А.П. Планктология. Деструкционные процессы водных экосистемах. – М.: Альтекс, 2010. – 240 с.
36. Садчиков А.П., Филиппова Т.Г. Питание некоторых эпилимниальных ветвистоусых рачков мезотрофного озера. // Журн. Биологические науки. - 1984. - N 8.- с. 60-68.
37. Porter K.G. Selective grazing and differential digestion of algae by zooplankton. // Nature. - 1973. – vol. 244, N.

- 5412, p.179-180.
38. Porter K.G. A method for the in situ study of zooplankton grazing effects on algae species composition and standing crop // *Limnol. and Oceanogr.*, 1972, vol. 17, N 6, p. 913-917.
39. Weers E.T., Zaret T.M. Grazing effects on nanoplankton in Gatun Lake, Panama // *Verh. Int. Ver. theor. und angew. Limnol.*, 1975, vol. 19, N 2, p. 1480-1483.
40. Brooks J.L., Dodson S.L. Predation body size and composition of plankton // *Science*, 1965, vol. 150, N 8692, p. 28-35.
41. Гиляров А.М. Динамика численности пресноводных планктонных ракообразных // - М.: Наука. – 1987. – 191 с.
42. Садчиков А.П. Биомасса и продукция разных размерных групп водорослей мезотрофного озера // *Биол. науки.* - 1981. - N 10. - с. 61-66.
43. Садчиков А.П. Питание некоторых Cladocera мезотрофного озера фито- и бактериопланктоном. 1. Металимниальные Daphnia hyalina и Ceriodaphnia pulchella // *Биол. Науки.* - 1984. - N 3. - с. 51-55.
44. Садчиков А.П. Значение и роль зоопланктона в трансформации органического вещества. 1. Трофические взаимоотношения в планктонном сообществе (обзор) // *Биол. науки.* - 1993. - N 3-4. - с. 5-23.
45. Ворожун И. М., Остроумов С.А. К изучению опасности загрязнения биосферы: воздействие додецилсульфата натрия на планктонных фильтраторов // *Доклады Академии наук.* 2009, Т. 425, №. 2, с. 271-272. <https://www.researchgate.net/publication/295813045>
46. Карташева Н.Н., Остроумов С.А. Тетрадецилтриметиламмоний бромид // *Токсикологический вестник.* 1998. № 5. С.30-32.
47. Остроумов С.А., Вальц Н., Руше Р. Воздействие катионного амфифильного вещества на коловраток // *Доклады Академии наук.* – 2003. – Т. 390, № 3. – С. 423–426. <https://www.researchgate.net/publication/200578650>;
48. Остроумов С.А. Биологические эффекты поверхностно-активных веществ в связи с антропогенными воздействиями на биосферу = Biological effects of surfactants in connection with the anthropogenic impact on the biosphere. - М.: МАКС Пресс. 2000. 116 с. <https://www.researchgate.net/publication/265444852>;
49. Остроумов С.А. Биологические эффекты при воздействии поверхностно-активных веществ на организм. М.: МАКС Пресс, 2001, 334 с. <https://www.researchgate.net/publication/283420752>;
50. Ostroumov S.A. Biological Effects of Surfactants. CRC Press. Taylor & Francis. Boca Raton, London, New York. 2006. 279 p., <https://www.researchgate.net/publication/200637626>;
51. Lin S., Litaker R.W., and Sunda W.G., 2016. Phosphorus physiological ecology and molecular mechanisms in marine phytoplankton. // *Journal of Phycology*, Volume 52, Issue 1, pages 10–36.
52. Остроумов С.А. Химико-биотические взаимодействия и новое в учении о биосфере В.И.Вернадского. Москва, МАКС-Пресс. 2009, 52 с. <https://www.researchgate.net/publication/275887893>;
53. Inthasaro P., and Wu W., 2016. One-Dimensional Model of Water Quality and Aquatic Ecosystem/Ecotoxicology in River Systems. In: *Advances in Water Resources Management.* (Springer International Publishing), 2016. pp. 247-292.

ВОДНЫЕ МАКРОФИТЫ В ЭКОСИСТЕМАХ ПРИРОДНЫХ ВОДОЕМОВ И ВОДОТОКОВ

Садчиков Анатолий Павлович¹, Котелевцев Сергей Васильевич², Остроумов Сергей Андреевич³
Международный биотехнологический центр, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова,
доктор биологических наук, профессор (Россия)¹,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий
научный сотрудник лаборатории физико-химии биомембран (Россия)²,
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, доктор биологических наук, ведущий
научный сотрудник лаборатории физико-химии биомембран (Россия)³
e-mail: aquaecotox@yandex.ru; ar55@yandex.ru.

РЕЗЮМЕ

Водные макрофиты – важный компонент водных экосистем. Данная статья является кратким обзором некоторых важных аспектов функциональной роли водных макрофитов в экосистемах. Показана существенная экологическая роль и значение прибрежно-водной растительности в поддержании качества воды, повышении продуктивности пресных водоемов и водотоков, их защите от различных загрязнителей.

Ключевые слова: водные, экосистемы, водоемы, водотоки, прибрежно-водные растения, макрофиты, продукция, самоочищение водоемов, экология, загрязнители водоемов, рыбопродуктивность, биомасса, продукция, трофическая цепь, трофические взаимоотношения, пищевая сеть,

ABSTRACT

Aquatic macrophytes are important components of aquatic ecosystems. This article is a review of some important aspects of the functional role of aquatic macrophytes in ecosystems. The analysis made in this article demonstrated an essential ecological role of macrophytes. The facts showed the importance of aquatic vegetation in maintaining water quality, increasing the productivity of water bodies and streams, in mitigating effects of pollution.

Keywords: aquatic, ecosystems, lakes, ponds, streams, rivers, water, vegetation, higher plants, macrophytes, production, self-purification, reservoirs, ecology, pollutants, fish production, biomass, trophic chain, trophic relations, food web,

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Водные макрофиты (термин от греческих слов “макрос” – большой, крупный; “фитон” – растение) привлекают большое внимание исследователей водоемов и водотоков [1]. Водная растительность является важным компонентом водных экосистем. Она является кормом и средой обитания для многих водных организмов. Вместе с тем водная растительность является составной частью системы самоочищения воды в пресноводных водоемах и водотоках. Ей уделяется существенное значение в теории полифункциональной роли биоты в самоочищении водоемов и водотоков [2, 3, 4, 5, 6].

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Мультифункциональная роль в экосистеме. В зарослях водной растительности многие виды рыб мечут икру: лещ (*Abramis brama*), сазан (*Cyprinus carpio*), окунь (*Perca fluviatilis*), щука (*Esox lucius*), караси (*Carassius carassius*, *C. gibelio*), язь (*Leuciscus idus*), плотва (*Rutilus*), вобла (*Rutilus caspicus*), линь (*Tinca tinca*) и др. Здесь же происходит нагул молоди и взрослых рыб, которые питаются обитающими там простейшими, рачками, червями, моллюсками, личинками насекомых и, конечно, самими же растениями. Мальки рыб находят среди зарослей укрытия от хищников и неблагоприятных воздействий окружающей среды. Ряд насекомых использует заросли погруженных растений для откладывания на них яиц и питания личинок [7].

Водные растения регулируют в воде содержание кислорода, концентрацию углекислоты, влияют на минеральный состав вод, кислотность и др. В зарослях растений формируются благоприятные температурные условия и газовый режим, способствующие размножению и интенсивному росту животных. В зоне произрастания погруженных растений физико-химические процессы более динамичны, чем в открытых участках [8, 9]. Этому способствуют не только сами растения, но и перифитон, а также обитающие в зарослях бактерии, планктонные и донные организмы.

Макрофиты и водные животные. Видовое разнообразие животных и растений в зарослях макрофитов значительно выше, чем в открытой части водоема. Животные и растения в зарослях макрофитов

ускоряют процессы разрушения органического вещества, в том числе многих токсичных соединений [3, 6, 10, 11].

При умеренном зарастании водоемов и водотоков (не более 20-30% их площади) создаются благоприятные условия для развития фитофильной фауны планктонных и донных организмов. Богатые растительными остатками донные отложения представляют собой питательную среду для обитающих там организмов. Они потребляют органическое вещество и таким способом принимают участие в очищении водоемов. Сами же донные организмы составляют основу питания большинства видов рыб и водоплавающих птиц. Масса живых организмов в зарослях растений во много раз выше, чем в открытой части водоема. С одного квадратного метра площади прибрежной зоны водоема можно собрать до 500 граммов животных [10, 11, 12].

Бентос водоемов и водотоков состоит из личинок насекомых – хирономид (*Chironomidae*) и других двукрылых, ручейников (*Trichoptera*), стрекоз (*Odonata*), поденок (*Ephemeroptera*), а также олигохет (*Oligochaeta*), моллюсков (*Mollusca*), ракообразных (*Crustacea*) и др. В зарослях наибольшего развития достигают олигохеты, хирономиды и моллюски. Они служат кормом для рыб, водоплавающих птиц, млекопитающих, обитающих по берегам водоемов и водотоков. Олигохеты встречаются в илистом грунте стоячих водоемов и загрязненных водах, особенно если в водоем поступают стоки богатые органическим веществом. Численность олигохет достигает нескольких десятков тысяч экземпляров на 1 м² площади (Садчиков, 2007, 2013).

Моллюски являются существенным компонентом водного биоценоза. Брюхоногие моллюски (*Gastropoda*) – это второй после насекомых по разнообразию и значимости компонент пресноводного макробентоса. Большинство видов обитает в зарослях водных растений. Питаются они в основном растительной пищей; обгрызают зеленые и отмирающие ткани растений, соскабливают перифитон или заглатывают иловые частицы. В зарослях растений обычны прудовики (*Lymnaea*), катушки (*Anisus*), затворки (*Valvata*), живородки (*Viviparus*), чашечки (*Acroloxus*), физы (*Physa*), битинии (*Bithynia*) и др. Численность отдельных видов достигает 700 экземпляров на 1 м² площади прибрежья водоема.

Одна из преобладающих групп бентоса – хирономиды (*Chironomidae*) – личинки комаров. Хирономиды играют важную роль в очищении водоемов. Специалисты подсчитали, с 1 га поверхности рыбоводных прудов вылетает до 18 млн. этих насекомых, что составляет – 4 кг сырой массы насекомых. В естественных водоемах эта цифра еще выше, превышает 20 миллионов экземпляров на 1 га. В зарослях погруженных растений зарегистрировано большое количество видов фитофильных ракообразных (*Copepoda*, *Cladocera* и др.). Численность отдельных видов рачков достигает 20-40 тысяч на одном килограмме растений [10].

Вклад макрофитов в очищение воды. С поверхностными стоками в водоемы и водотоки поступает большое количество различных органических и минеральных веществ. Среди них тяжелые металлы, пестициды, детергенты, поверхностно-активные вещества (ПАВ) [3], нефтяные загрязнения, удобрения и пр. Роль прибрежно-водных растений в самоочищении водоемов и водотоков в общем виде можно свести к следующему: механическая очистительная функция, когда в зарослях растений задерживаются взвешенные и слаборастворимые органические вещества; минерализация и окислительная функция.

Густые заросли водных и прибрежных растений являются своеобразным фильтром, механически задерживают минеральные и органические взвеси, коллоиды. Оседанию взвеси способствует замедленное течение в зоне зарослей и слизь на поверхности погруженных растений [12, 13].

Эффективность действия фильтрующего барьера определяется густотой фитоценоза (т.е. количеством побегов на единицу площади), наличием у растений водных корней и степени их развития, формой и величиной подводных листьев и общей поверхностью растений.

Водная растительность способна поглощать и использовать в процессе метаболизма многие органические и минеральные вещества, в том числе удобрения и детергенты, некоторые токсичные соединения. Часть их инактивируется в растительных тканях, и аккумулируются в надводных и подземных органах растений. Стебли и листья растений образуют большую поверхность для развития перифитона, который выполняет активную роль в очистке воды.

В зоне зарослей минерализующая способность организмов значительно выше, чем в открытой части водоема. Это связано с тем, что многие водные растения (такие, как тростник – *Phragmites communis* Trin.) имеют, кроме почвенных, водные корни, которыми потребляют питательные вещества непосредственно из воды. Общая поверхность таких корней тростника может в 10-15 раз превышать площадь, занимаемую растениями. Роль этих корней в очистке воды от загрязнителей чрезвычайно велика. Этими корнями растения могут потреблять растворенные органические вещества, до 90% и более [14].

Водные растения выполняют функцию сорбента и поглотителя, что ускоряет очищение воды от такого стойкого загрязнителя, как нефть. Так, в присутствии растений разрушение нефтепродуктов протекает в 3-5 раз быстрее, чем без них. Разложение нефти – это результат совместной деятельности микроорганизмов, обитающих на растениях, и самих прибрежно-водных растений. Высокая минерализующая способность в зарослях водных растений в первую очередь обусловлена специфическими физико-химическими условиями, которые поддерживают высокую скорость потока энергии в биотопах [15, 16].

Высокая минерализующая способность прибрежных растений осуществляется не только за счет выделяемого растениями кислорода, но и за счет того, что макрофиты своим присутствием создают благоприятные условия для жизнедеятельности бактерий, перифитона, животных толщи и дна водоема. Растения выделяют в среду различные метаболиты, благоприятно влияющие на жизнедеятельность гетеротрофных бактерий и других организмов. Стебли растений представляют собой поверхность для развития микроорганизмов, которые выполняют активную роль в деструкции органического вещества и очистке воды.

Под влиянием фитофильтрации увеличивается прозрачность воды, снижается ее минерализация и др. Основная роль в этих процессах принадлежит прибрежным (тростнику – *Phragmites*, рогозу – *Typha*, камышу – *Scirpus*, маннику – *Glyceria* и др.) и погруженным растениям (рдестам – *Potamogeton*, элодею – *Elodea*, роголистнику – *Ceratophyllum*, урути – *Myriophyllum* и др.).

Промышленные стоки содержат «букет» самых разнообразных соединений, многие из которых токсичны для животных и растений. Ряд микроэлементов, присутствующих в водоемах и водотоках в малых концентрациях, играют положительную роль в жизни растений. При увеличении концентрации этих веществ они становятся токсичными практически для всех гидробионтов.

Способность высших растений накапливать вещества в концентрациях, превышающих фоновые значения, позволила использовать их в системе мониторинга и контроля за состоянием окружающей среды. Высокая поглотительная способность водных растений делает их идеальными тестовыми объектами для определения антропогенных химических нагрузок на водоемы и водотоки. Для индикации антропогенной нагрузки специалисты предлагают использовать плавающие на поверхности или погруженные гидрофиты: ряску – *Lemna*, водокрас – *Hydrocharis*, кубышку – *Nuphar*, рдесты – *Potamogeton*, элодею – *Elodea*, роголистник – *Ceratophyllum*, и др. [17].

Наибольшая аккумулярующая способность техногенных элементов отмечена у погруженных растений. На первом месте по интенсивности накопления стоят харовые водоросли (*Charophyceae*), затем идут элодея (*Elodea*), роголистник (*Ceratophyllum*), рдесты (*Potamogeton*), уруть (*Myriophyllum*). Погруженные растения накапливают тяжелые металлы в 10 раз интенсивнее прибрежно-водных. Некоторые растения аккумулируют эти соединения избирательно. Так, ряска накапливает достаточно много бора, харовые водоросли – медь, тростник – ртуть. Интенсивность поглощения токсичных соединений зависит от времени года и развития растений; наибольшее содержание элементов наблюдается в период их интенсивного роста, и наименьшее – осенью [17].

Прибрежно-водная растительность способна аккумулировать из природных и сточных вод многие химические элементы, и тем самым способствовать снижению их концентрации в среде. Удаление и дальнейшая переработка растений позволяет утилизировать эти соединения.

Экологический менеджмент. Высокая продуктивность и очистительная способность растений наводит на мысль о необходимости специального их выращивания на мелководьях. В качестве перспективных культур рекомендуют канадский рис (*Zizania aquatica* L., *Z. palustris* L.), канареечник (*Phalaris arundinacea* L.), бекманию (*Beckmannia eruciformis* (L.) Host), элодею (*Elodea canadensis* Michx.), ряску (*Lemna minor* L.), тростник (*Phragmites communis* Trin.), пороз (*Typha latifolia* L.) и др. Эти растения обладают высокой продуктивностью. Для эксплуатации таких биофильтров необходима их периодическая уборка. В противном случае сами растения после отмирания станут причиной дальнейшего загрязнения водоемов [11, 18].

Все что говорилось о положительной роли водных растений, выполняется лишь в том случае, если они занимают не более 20-30% площади водоема. В противном случае начинается заболачивание водоемов, что отрицательно сказывается на их обитателях и в первую очередь – рыбе.

В борьбе с зарастанием водоемов и водотоков тростником, рогозом, камышом используется весенний двухразовый укос, когда растения могут быть использованы на корм животным. В качестве биологических методов борьбы с растениями используются растительноядные рыбы, в частности белый амур (*Ctenopharyngodon idella*). Это достаточно прожорливая рыба; при питании мягкой водной растительностью его суточный рацион достигает 150% массы тела. Белый амур предпочитает рдесты, роголистник, ряску, элодею, молодые побеги рогоза и тростника. Его молодь на первых стадиях развития потребляет мелких планктонных животных, а несколько позже – переходит к фитофагии.

Перерабатывая растительность, рыбы-фитофаги не только эффективно трансформируют растительную продукцию в рыбную, но и подкармливают других организмов отходами своей жизнедеятельности. Экскременты рыб-фитофагов являются пищей для многих донных беспозвоночных, в первую очередь хирономид – ценной пищи многих видов рыб и птиц [19, 20, 21].

В последние годы многие водоемы начинают интенсивно зарастать. Заболачивание водоемов в первую очередь сказывается на газовом режиме, происходит обеднение толщи воды кислородом и наоборот появляются вредные для организмов метан и сероводород. В результате, количество видов водных организмов резко снижается. Вода из слабощелочной постепенно становится более кислой, в которой могут обитать лишь небольшое число видов растений и животных.

Однако всего этого можно избежать, если своевременно удалять накопившуюся растительную массу, тем более, что ее можно использовать на корм животным и другие нужды. Во многих странах водную растительность специально культивируют для этих целей. По содержанию питательных веществ водные

растения не уступают кормовым культурам. В то же время необходимо иметь в виду, что после цветения стебли растений грубеют, и их кормовая ценность резко снижается [10, 11].

Культивирование прибрежно-водной растительности будет способствовать увеличению кормовых ресурсов в охотничьих и рыболовных хозяйствах, укрепления берегов и предотвращения их от размывания. Агротехнические приемы, связанные с культивированием водных растений, в общем, не сложны. Большинство видов растений – многолетники, и их можно рассаживать кусками корневищ или целыми дерновинами. Корневища разрезают на части и закрепляют их в водоеме, чтобы они не всплывали. Растения без корневой системы или с недоразвитыми корнями (ряска, телорез, роголистник) пересаживают целиком или частями, разбрасывая их заливах и участках менее всего подверженных волновым процессам.

У видов, размножающихся семенами, рекомендуется равномерно разбрасывать свежесобранные семена по поверхности участка. Семена многих растений предварительно закатывают в комки глины и разбрасывают в прибрежье [11].

Такое рациональное использование растительных ресурсов водоемов позволяет поддерживать их биомассу на том уровне, при котором они приносят максимальную пользу водоему и его обитателям.

Экологическая биотехнология. Необходимо отметить перспективность изучения водных макрофитов с точки зрения экологической биотехнологии. Водные растения могут быть использованы при создании инновационных технологий очищения загрязненной воды, улучшения качества вод при восстановлении и реабилитации водных объектов. В этой связи имеют значения исследования, в которых показано улучшение качества воды, уменьшение концентрации загрязняющих веществ в воде при использовании биомассы растений различных видов [22, 23, 24, 25].

ВЫВОДЫ

Изучение макрофитов в пресноводных экосистемах (водоемах и водотоках) способствует сохранению природной системы самоочищения воды и выполнению следующих практически важных задач:

1. Создание новых экологических биотехнологий очищения загрязненных вод;
2. Сохранение природных биомеханизмов системы самоочищения воды и поддержания качества воды в водных местообитаниях многих организмов;
3. Поддержание высокой ценности пресноводных экосистем (водоемов и водотоков) как ценных охотничьих угодий;
4. Выполнение международных обязательств Российской Федерации как стороны, подписавшей ряд международных соглашений по сохранению водно-болотных и переувлажненных местообитаний [26, 27];
5. Дополнение знаний о структуре и функционировании сложных многокомпонентных природных объектов, какими являются водные экосистемы, которые обеспечивают воспроизведение водно-биологических ресурсов [28-34].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Chambers P.A., Lacoul P., Murphy K.J., Thomaz S.M. Global diversity of aquatic macrophytes in freshwater. // *Hydrobiologia*. 2008; v.595(1), p.9-26.
2. Остроумов С. А. О биотическом самоочищении водных экосистем. Элементы теории // Доклады академии наук (ДАН). 2004. Т. 396. С. 136-141. <https://www.researchgate.net/publication/265294672>;
3. Остроумов С.А. Гидробионты в самоочищении вод и биогенной миграции элементов. Москва, МАКС-Пресс. 2008. 200 с. <https://www.researchgate.net/publication/266200066>;
4. Садчиков А.П., Кудряшов М.А. Программа курса лекций по гидробиологии. – М.: МАКС Пресс, 2004, 10 с.
5. Ostroumov S. A. Biological filtering and ecological machinery for self-purification and bioremediation in aquatic ecosystems: Towards a holistic view // *Theoretical Biology Forum (Rivista di Biologia - Biology Forum)*. 1998. Vol. 91 (2). P. 221–232. <https://www.researchgate.net/publication/13429633> ;
6. Ostroumov S.A. Polyfunctional role of biodiversity in processes leading to water purification: current conceptualizations and concluding remarks // *Hydrobiologia*, 2002, V. 469. P. 203-204. DOI: 10.1023/A:1015555022737; <https://www.researchgate.net/publication/200582742>;
7. Гаевская Н.С. Роль высших водных растений в питании животных пресных водоемов. – М.: Наука, 1966.
8. Садчиков А.П. Определение суточной динамики продукции макрофитов. – Бюлл. Ин-та биологии внутренних вод АН СССР, 1976, - № 31.
9. Садчиков А.П. Методы изучения пресноводного фитопланктона. – М.: Изд-во «Университет и школа», 2003, 157 с.
10. Садчиков А.П., Кудряшов М.А. Экология прибрежно-водной растительности. – М.: НИИ-Природа. РЭФИА, 2004. – 220 с.
11. Садчиков А.П., Кудряшов М.А. Гидробиология: Прибрежно-водная растительность: Учебное пособие для студ. Высших учебных заведений. – М.: Издательских центр «Академия», 2005. – 240 с.
12. Кудряшов М.А., Садчиков А.П. Введение в гидробиологию континентальных водоемов (гидробиологические аспекты). – М.: МАКС Пресс, 2002,

13. Кокин К.А. Экология высших водных растений. – М.: Изд-во МГУ, 1982, – 160 с.
14. Кроткевич П.Г. Роль растений в охране водоемов. – М.: Знание. Сер. Биология, 1982. – № 3. – 64 с.
15. Морозов Н.В. Экологическая биотехнология: очистка природных и сточных вод макрофитами. – Казань: Изд-во Казанского гос. пед. ун-та, 2001.
16. Кураков А.В., Ильинский В.В., Котелевцев С.В., Садчиков А.П. Биоиндикация и реабилитация экосистем при нефтяных загрязнениях (ред. Садчиков А.П., Котелевцев С.В.). – М.: Изд-во «Графикон», 2006. – 336 с.
17. Гигевич Г.С. Высшие водные растения Беларуси. / Г.С.Гигевич, Б.П.Власов, Г.В.Вынаев. – Минск: Белорусский госуниверситет, 2001. – 420 с.
18. Садчиков А.П. Планктология: Курс лекций: Часть 1: Зоопланктон. Трофические взаимоотношения. – М.: МАКС Пресс, 2007. – 224 с.
19. Садчиков А.П. Биотехнология культивированием водных беспозвоночных. - М.: МАКС Пресс, 2008, 160 с.
20. Садчиков А.П. Культивирование водных и наземных беспозвоночных (принципы и методы). – М.: МАКС Пресс, 2009. – 272 с.
21. Садчиков А.П. Гидробиология: Планктон. – М.: Изд-во ООО «ПКЦ Альтекс», 2013, 240 с.
22. Lazareva E.V., Ostroumov S.A. Accelerated decrease in surfactant concentration in the water of a microcosm in the presence of plants: innovations for phytotechnology // Doklady Biological Sciences, 2009, Vol. 425, pp. 180–182. <https://www.researchgate.net/publication/216153292>; <https://www.researchgate.net/publication/225149600>;
23. Ostroumov S.A., Shestakova T.V. Decreasing the measurable concentrations of Cu, Zn, Cd, and Pb in the water of the experimental systems containing *Ceratophyllum demersum*: The phytoremediation potential. // Doklady Biological Sciences. 2009, 428: 444-447. <https://www.researchgate.net/publication/200502252>;
24. Ostroumov S.A., Solomonova E.A. Assessment of acceptable loads of pollutants on macrophytes in aquatic medium using the method of recurrent additions. // Water Sector of Russia, 2014, №2, p. 88-101; <https://www.researchgate.net/publication/262303768>;
25. Ostroumov S.A., Solomonova E.A. Development of the scientific basis of phytoremediation of aquatic environment using a new method of recurrent additions // Water: chemistry and ecology. – 2012. – № 10. – p. 53-60.
26. Яблоков А. В., Остроумов С. А. Охрана живой природы: проблемы и перспективы. М.: Лесная промышленность, 1983. 272 с. <https://www.researchgate.net/publication/265050851> ;
27. Яблоков А. В., Остроумов С. А. Уровни охраны живой природы (Levels of Living Nature Conservation). – М.: Наука. 1985. 176 с. DOI 10.13140/RG.2.1.3925.7687; <https://www.researchgate.net/publication/259894148>;
28. Садчиков А.П., Котелевцев С.В., Остроумов С.А. Изучение некоторых вопросов экологии планктона и его роли в переносе энергии в водных экосистемах: биологические и экотоксикологические аспекты // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. 2016, Vol. 27, No. 1, p. 37-44.
29. Тодераш И.К., Остроумов С.А., Зубкова Е.И. (ред.). Проблемы экологии и гидробиологии. М.: МАКС Пресс, 2008. 80 с. ISBN 978-5-317-02224-2. <https://www.researchgate.net/publication/296677982>;
30. Остроумов С.А. Гидробиологическое самоочищение вод: от изучения биологических механизмов к поиску экотехнологий. (Серия «Академические чтения»). Москва. Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2007. 56 с.
31. Ostroumov S.A. Biological Effects of Surfactants. CRC Press. Taylor & Francis. Boca Raton, London, New York. 2006. 279 p., <https://www.researchgate.net/publication/200637626>;
32. Остроумов С.А. Загрязнение, самоочищение и восстановление водных экосистем. Москва, МАКС Пресс, 2005. 100 с. ISBN 5-317-01213-9. <https://www.researchgate.net/publication/266660714>;
33. Остроумов С.А. Биотический механизм самоочищения пресных и морских вод. Элементы теории и приложения. 2004. Москва, Макс-пресс. – 96 с. ISBN 5-317-01120-5. <https://www.researchgate.net/publication/296677668>;
34. Ostroumov S. A. Suspension-feeders as factors influencing water quality in aquatic ecosystems. In: The Comparative Roles of Suspension-Feeders in Ecosystems, (edited by: Richard F. Dame, Sergej Olenin). Springer, (2005), pp. 147-164, <https://www.researchgate.net/publication/226658106>.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHANGE OF WOMEN IN CLIMACTERIC PERIOD

Olga A. Ovsyanik
Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University (Russia)
e-mail: ovsyanik@mail.ru

ABSTRACT

There is analysis of social psychological specific of women 40-60 years old which are in climacteric period. We write about different between normal physiology climacteric period and climacteric syndrome. In experience part of article we analysis different between women in this two groups by adaption test K. Rogers and R. Dimond and author method of analyses needs by classification A.Maslow. We determined correlation between climacteric syndrome and level of classification needs of women.

Keywords: adaptation, women, climacteric syndrome, climacteric period, age changing

PROBLEM ANALYSIS

The problem of climacteric period studies in modern science by different points of view: gynecology, psychiatric and psychology. Psychical condition of women has specific features. It is known that this problem could be actuality for women 45-55 years old and it has about 48-60% of women this age [4].

In this physiological period in woman life dominate involution processes in reproduction system which could be characteristic as termination generative function, and then the menstrual function [5].

Numerous clinical and physiological studies show this complex diverse pathogenesis of climacteric syndrome, which arises as violation of adaptation mechanisms and metabolic balance, dysfunction of the hypothalamic structures in age change period, it time [1,4]. All of it we can name as adaptation process of women but some of women have not normal premenopausal period and have pathologic climacteric syndrome which accompany by blood pressure, hot body, much sweat, depressive and other negative body and psychical reaction [2, 3].

Climacteric period does not deserve special attention for some women. They don't remember their last menstruation and how their body has changed. Usually they are women which have unfavorable micro social environment (good family, children and grandchildren). They have no stress and live in love.

Some women have many unresolved issues in their awkward age. They feel themselves alone and miss about love. Most of those kinds of women look at climacteric period as specific and catastrophe which makes astonishing metamorphoses in rod experiences party of women.

Physiological changing of body women second period of age force some women to be in disarray because of emotional stress of life (divorced, death of parents or husband, war and other terrible things). Women understand that they will have fading and old age in future. They see wrinkles and not pretty body; they have some somatic problem and conflict with themselves.

Some women which try to "defend themselves" and run away from old age can have hypercompensation reactions. It is one of protest forms which could be as hyper consent about exterior and youth look. This reaction we can name "mystification of reality" because they do not want to see objective sing of old age. Some of them do it unconsciously. This system changing of personality can make a significant reassessment of the importance of certain events.

Some women saw only one life goal which was in the birth and upbringing of children. They can face "loss of woman function". We can see next aspects of it:

- 1) big importance of climacteric period for the person as a "turning life";
- 2) fixing of attention on physiological process;
- 3) negative perception of these situations.

All of these women feel that future life have no sense because they lost these goals suddenly.

We think that climacteric period is catastrophe only for women with life problems. First place of this problem is loneliness. It is time when last hope of happy family is go out and woman understand that she will alone in future.

We find different kinds of women behavior in climacteric time:

- 1) indifferent behavior;
- 2) adaptation;
- 3) development of neurotic behavior;
- 4) active overcoming.

EMPIRICAL RESEARCH

Ability of people for adaptation depends from different factors but structure of personality and stereotype of reaction in frustration are most important. So we studied specific of social-psychological adaptation of women by method K. Rogers and R. Dimond (table 1). We tested 250 Russian women in age 40-60 years old.

The result of research shows statistic significant differences among the groups of women on scales "adaptation", "self-acceptance", "emotional comfort", "internality" and "tendency to dominate" and didn't show significant differences on "acceptance other people".

Table 1

Specific of adaptation of women in climacteric period

Scales of adaptation	Markers of women adaptation in climacteric period (n=250)		p
	Normal premenopausal (n=134)	Pathology climacteric syndrome (n=116)	
Adaptation	97,64±3,25	64,61±5,33	<0,001
Self-acceptance	89,83±2,89	78,60±4,48	<0,05
Acceptance other people	76,73±2,98	78,06±6,24	>0,05
emotional comfort	77,12±3,46	58,31±3,78	<0,001
Internality	81,61±4,65	65,75±4,99	<0,01
Tendency to dominate	70,67±6,73	51,16±6,21	<0,05

In our research we founded that climacteric syndrome is usually among women with emotive, excitable and demonstrative type of character accentuation. We also find that women who have no climacteric problem have better adaptation then women with have climacteric syndrome. We think that adaptation as personal quality helps women to keep their health.

We also find that women with high education have climacteric syndrome often and most of all women who work with people have it.

Indicators of emotional areal shows big psychical fatigue, tension, extremely low adaptation for new environmental conditions in inflammatory diseases tendency to emotional stress with hyperplasic processes, increased susceptibility to stress and low adaptability for new working conditions at disgormanalnih cervical diseases.

So we can suppose that health of women 40-60 years old can has less problem if they have psychological wellbeing and have no stress.

We find that 96.3% women with high education and work have climacteric syndrome. So we decided to look at correlation between climacteric syndrome and their level of classification needs by A. Maslow (table 2). We used author methodic.

Table 2

Correlation between climacteric syndrome and their level of classification needs (N=250)

Needs	Correlation
1. Physiological needs	- 0,21
2. Security needs	0,03
3. Needs of love	0,32
4. Needs of respect and self-respect	0,58
5. Needs of self-realization	0,61

We could find negative correlation between climacteric syndrome and physiological needs. Maybe it is more natural personal feeling.

CONCLUSIONS

We also could see correlation between needs of women and climacteric syndrome. Women, which need self-respect and self-realization has climacteric syndrome. Or sprees which have women in self-realization and self-respect are reason of climacteric syndrome. But we should note that this kind of women have leader position in work. They try to be boss and good specialists, they more often work in people areal and their stress directly or indirectly past around people. We sure that this kind of women need prevention of climacteric syndrome.

REFERENCE

1. Vikhlaeva E.M. Climacterical syndrome. Moscow: MIA, 2000.
2. Ovsyanik O.A. Psycholigcsl technology of prevention of dezadaptation of women 40-60 years old. Sovremennie issledovania socialnih problem (electronij nauchnij jurnal) 2012. № 4. P. 52.
3. Ovsyanik O.A. Social-psychological specific of adaptation of women for physiological age change of body. Nauchnie trudi SWorld. 2011. T. 21. № 3. P. 3-6.
4. Smetnic V.P., Kulicov V.I. Rukovodstvo po klimakteriu. . Moscow: MIA, 2000.
5. Smetnic V.P., Tkachenko N.M., Glezer G.A., Moskalenko N.P. Climacterical syndrome. Moscow: Meditsina, 1988. P. 19-68.

THE MAIN TENDENCY OF INVESTMENTS IN THE PROCESS OF REFORMS IN GEORGIA

Lamara Qoqiauri

Doctor of Economy, professor, founder and director of Nongovernmental organization: Fund of Financial-Investment Policy and Strategy (FFIPS) (Georgia)

ABSTRACT

Purpose of the Scientific Work is to analyze again investments in general, investment environment, dynamics of investment, and strategic directions of investing in the perspective of brief historical, real and perspective development of Georgian economy. To substantiate again at the background of financial crisis existed in the country that today investments make the most important conditions for economic growth, economic stability and, moreover – economic survival of the country and its transfer to the sustainable economic development, as well as one of the main drivers to solve financial and social problems.

Complexity and versatility of the problems created in the investment domain, the necessity and possibilities of their solving determined architectonics of the Article and following composition of the issues: brief geographical and historical excursus, economical blocks of improvement of investment environment, reality of economy before and after the War of 2008, first outcomes of economic reform before 2012 and investments, new challenges in the field of investments.

In the Manuscript we offer conclusions regarding activation of the investment policy, economic growth, migration policy, violation of regulations restricting competition, and recommendations for harmonization of investment legislation of Georgia with that of European Union and regulations of the international financial institutions. We emphasized the necessity of the innovative ways of development in the field of investments, as well as principle directions of implementing large investments and increasing regulatory role of the state in the investment process.

Keywords: investments, investment environment, investment activity, reinvestment, direct foreign investments, financial crisis, investment policy.

INTRODUCTION

Analysis of situation created in Georgian economy shows that solving prior tasks of investment development of the country is impossible only with self-regulation of the market, which distinguishes in extremely low level of forming our economy. It is necessary to strengthen state role in the investment domain, correct economic policy, and seeking for optimal conformity of state and market regulations. Borders and principles of state participation in the investment process shall be also determined based on the specificities of economic development of Georgia, characterizing the period of transferring to the market.

Effective economic policy shall avoid multiple obstacles and promote its actualization. Due to the fact that there is great amount of negative phenomenon of investment environment and they affect each other, state investment policy of the country has multifaceted nature and complex internal structure. Each face is the block of activities directed to the solution of private problems of forming favorable investment climate.

Purpose of my present work is to analyze investments, dynamics of investments of investment environment, strategic directions of investments again in the perspective of brief historic, real and perspective development. At the background of financial crisis existed in Georgia, I want to rationale again that of not the only, but one of the most important drivers for economic growth, economic strength and also economic survival and, consequently for solving financial and social problems.

Important monographs and scientific articles having been written about above issues during past years and they are being published today [Barents, B., Havranek P., (1995), Blank I.A., 2006, Bodie, Z., Marcus A.J., Kane A., (2013), Fisher, P. (1999), Frank, J. Fabozzi, (2000), Gitman, L.J., Jonk, M.L., (1997), Baldina, K.V. (2013), Neschitoy, A.S., (2014) and etc.].

We consider it to be necessary to dedicate several decades of my life to learning investments. Starting with the sources of financing capital investments and finished with the problems of the investment business, with modern problems of formation and functioning of investment [Qoqiauri, L., (1986), Qoqiauri, L., (1997), Qoqiauri, L., (2001), Qoqiauri, L., (2010), Qoqiauri, L., (2013), Qoqiauri, L., (2013), Qoqiauri, L., (2015) and etc].

However complexity, variety of the problems, necessity and opportunities of solving them made me turn back to my theme of interest in the field of investment, innovative and intellectual fields, and particularly solving the tasks given below:

To create real investment situation of Georgia, it is necessary to have brief geographical and historical review; certify role of main driving force of investments in development of macroeconomic and institutional reforms; certifying necessity of creating unified conditions for activities for local and foreign investments in long term perspective of economic development; direction of foreign investments towards industrial fields and infrastructure.

The Manuscript is followed by activities grouped according to the functional signs of formation of favorable investment environment in Georgia.

MAIN MATERIAL OF THE RESEARCH

Brief geographic and historical review. Georgia is situated at the crossroads of Europe and Asia, namely in Caucasus. It is washed with the Black Sea from the west, Russian Federation – from the north, Azerbaijan – from south-east, and Turkey – from south.

From economic-geographical point of view, Georgia is situated at the crossroads of Europe and Asia playing the role of the bridge linking western and eastern civilization.

Georgia is the country of greatest traditions and history; it is about 25 centuries old. During its history there were lots of outstanding moments characterizing Georgia of those times. One of such distinguished moment was 70-year cohabitation with the Soviet Union. After collapse of the Soviet Union 15 independent states were formed often called Post Soviet States.

Many dictatorial countries, including Soviet Union, were characterized with rapid economic growth at the beginning, but it was impossible to maintain the rate in long-term period and trends of its cumulative growth stays significantly behind development level of the democratic countries. Today these countries are called developing countries, while Georgia and 15 states of the Soviet Union are called Post Soviet States.

Since gaining independence, direction of national development of Georgia became of democratic orientation and economic relations returned to the independent industrial basics. The Country has stood on the way of establishing market relations in the economy.

This choice having, in fact, no alternative, determined the necessity of implementing radical reforms in the political and social fields. Though, their realization conditions were not guaranteed with conceptual calculations and outcomes were extremely negative.

Political independence was followed by economic isolation from Russian Federation and serious financial and economic problems. In 1991-1993, industrial capacity and competitiveness fell sharply; export market was actually closed.

Social problems were aggravated; most part of the population appeared below the poverty line. Consumption costs for living conditions were mostly used for food products. Territorial integrity was violated.

Peaceful construction of statehood and transformation of economy started most late among Post Soviet States in 1995. Actually, newly formed state could not provide efficiency of state finances and collect taxes. The State had weak financial, economic and institutional opportunities to provide some serious changes in economic and social reality.

Hyperinflation of 1990-1995 in Georgia made average 3310.6%. Due to this, standard of life fell everywhere. Unemployment reached culmination. In 1994, volume of Gross Domestic Product of the country fell in 70% compared to the level of 1970.

Until 1996, state budget of Georgia, in fact, existed only with assistance of donor organizations. Small budgetary incomes were mostly conditioned with corruption and financial discipline existed in the state system. This affected significantly state strength and performance of social functions by it. Due to this, social tension and poverty were being increased. Privatization process, which started in 1992 in Georgia, among other reasons, was directed towards releasing enterprises, which were hard to manage, from government. Consequently, for their further functioning it was necessary to have additional capital investments, which were not held by the government and they could not be taken in the form of credit.

In 1994-1998, some other reforms were carried out in direction to stabilization and liberalization. This gave rise to the changes in banking system. National currency – Georgian GEL was involved.

Generally, economy was developed inconsistently in the 90s. Since 1998, after famous currency crisis, structural reforms were prevented and rate of economic growth fell; “motionless period” started in Georgia. Real changes were not implemented, notwithstanding privatization of enterprises, economy was being insignificantly developed and the enterprises suffered lack of financial resources and staff needed for functioning. Private proprietors had no experience for functioning of independent enterprise. Due to this, absolute majority of enterprises was stopped and could not be transferred to the principles of market economy. Thus, process of privatization could not provide competitiveness of economy, though it made grounds for involvement of market economy.

Coming out of the formed economic crisis required rapid and reasonable actions by the government. By the end of 1994 the Government, with the assistance of International Monetary Fund (IMF), carried out numbers of activities for economic recovery of the Country [11, pg. 52-53]. Local public authorities were prohibited to take credits of any kind from the banks. National Bank started control of banking system of the country and established its monitoring. State budgetary sources were accumulated in National Bank. Administration of regulated prices was strengthened; electricity tariff was significantly increased. Privatization of residential houses and agricultural lands was started. According the Professor I. Meskhia, this stage of reforms was unsuccessful [11, pg. 33].

Basic barrier preventing economic growth of Georgia was low level of investments and unfavorable investment environment.

Development of Georgia required new methods of approach, without which strategic development of the country was impossible. Georgia could get out of the period of motionlessness by strengthening democratic course requiring radical change of the governmental institutions and formation of new political and democratic course. At the

background of existed serious challenges and hard social-economic conditions, in 2003 government was changed through revolution. For avoidance of expected continuance of the period of motionlessness, population chose radical way, called "Rose Revolution".

To solve theoretical, problematic issues of forming favorable, attractive investment climate for foreign investors, as well as enterprises and organizations of primary ranges of industrial system in Georgia, I considered it purposeful to include into the Work practical materials found around the Issue. I shall also note that we divided the research into the principle periods of reforms implemented in the investment field of Georgia: before and after the War 2008, particularly until 2012 and we represented separately materials showing the period from 2012 till today under the title: "New Challenges in Georgia".

Necessity of improving investment environment in Georgia. In absolutely every country of transitive economy multiple problems of theoretical and practical importance were formed, which shall be timely solved.

25-years of experience of economic and political transformation of post socialistic states standing on the way of market economy has proven that transfer to the market relations, moving towards capitalistic system without taking into account elements of modern market economic theory is less effective and often – having no result. Today main task of Georgia is creation favorable conditions for development of industry and improvement of investment climate.

It is necessary to improve investment environment in the Country to permit local and foreign investors extend their business in the fields of industry and service without any risk. Active involvement of Georgia into the international economic relations was followed by activation of foreign countries at the investment market of the country. If at the beginning foreign companies made investments only in the projects of strategic importance, today important solid investments have been placed into such field of Georgian economy, as industry, infrastructure, energy, real estate and etc.

To our mind, Investment environment reflects status of economic conditions, giving rise to the profitability of investments, i.e. their level of attractiveness. The government creates additional stimuli to the improvement of investment environment. Activities of forming favorable investment environment are built based on the functional grounds. We separate four blocks:

- 1) Identification of potential financial resources of the investment process;
- 2) Creation of macro-economic environment, supporting transformation of the said investments into the real investment demand;
- 3) State stimulation of the subjects of investment process and thus creation of additional investment demand;
- 4) Creation of conditions for establishing subjects having investment abilities.

The first Block is analytical. Its task is to identify financial opportunities, the resources of investment process. Under the conditions of favorable investment climate, these potential resources may create investment demand.

Resources of investment process are separated into the internal and external resources. External resources, in their turn, may consist of the investment placed by foreign companies into the economy of the country and different financial assistance of other countries and funds, which are attracted by the government for realization of their purposeful investment programs. Though, for today, external resources of investments remain at the extremely low level, as, on the one hand, Georgian investment environment is not favorable to the foreign investments. On the other hand, state budget of the Country is in critical need of attracting resources for repayment of the state debt, financing social and other programs and, according to the practice, the country is in fact left without resources for financing state investment programs.

Waiting for the rapid improvement of situation is unreal, as the process of accumulation is being gradually widened; it cannot be separated from the growth of incomes of the public. The level of incomes is limited with low effectiveness of production, which has not been able to be increased during recent years. Under such conditions, special importance is gained by activation of already accumulated saving for the interests of national industry.

Low level of accumulation prevents the opportunity for serious rise of investment process in the Country. Though, it is not disappeared, as part of industrial enterprises was able to adopt with the market conditions. Many of them could even find export signs of distributing their products. Import-consuming fields are getting on their feet as well.

However, investment demand is not established only at the expense of net income. It is known that support of real production is provided at the expense of depreciation charges. They allow renovation of production. These charges are becoming sources of financing new technique in the production, as devices purchased with them is much better in characteristic than the old one. Depreciation charges are considered to be the main resources of the country today, determining more than half of the investment demand. Though, they use this source of financing investment inappropriately; namely, for filling turnover sources, determining more than half of the investment demand.

Another block of forming favorable investment environment includes directions of economic policy for creation such favorable macroeconomic environment, which provides profitability of investments implemented in the field of production.

Such directions, in the first place, shall include efforts of the government to transfer savings into investments. In order to make potential investment process real, financial stability is necessary. It considers reduction of the level of current inflation, preventing investment process and elimination of the reasons, which may give rise to the growth of inflation wave in the future. It includes growth of the deficit of budget, state debt and the deficit of tax

balance. These are interconnected processes, which give rise to the balances decomposition of commodity and financial markets and falling of the rate of national currency, which will be following with the higher inflation in the future.

Inflation transfers the capital from production filed to the speculative business and it is the characteristic sign of negative investment environment of the country. That is why fighting current inflation shall be turned into the stabilizing, and thus – investment policy of the government. We shall maintain inflation to the degree not preventing investment flow in production. According to the global experience, its level shall not be more than 40% a year.

Difficulty of fighting inflation is connected by many analysts to the budgetary crisis and state debt. Repayment of loans and interests accrued to them reduces potential of society and shortens its investment resources. Repayment of foreign debt by the state reduces exchange rate of national currency, making new spiral of inflation in the country. That is why, regulation of industrial relations related with the foreign debts of the country is closely related with the problem of establishing favorable investment climate.

Large domestic debt of the country does not condition outflow of resources from the country and is does not seem to affect investment process. However, it is evident that access profitableness of state securities market left other markets without financial resources and thus prevented investments. When the state is unable to repay own debts, the state debenture market looses the privileges of making high incomes in particular way. That is why, after some time transfer of free financial resources from state debenture market to the real sector of economy shall be considered.

Under present conditions, growth of foreign debt formed passive tax balance. Ineffective utilization of foreign debts gave rise to the temporary refusal on its repayment. This lowered existed demand of national currency and conditioned its devaluation, which was followed by inflation. The financial crisis confirmed the conclusion of economic theory regarding the fact that establishment of favorable investment climate shall be accompanied by the efforts of the government for balancing parts of incomes and outcomes of the tax balance of the country.

Under Georgian conditions, when the country is under economic crisis for a long period of time, the enterprises appeared themselves under difficult economic environment. The crisis gave rise to the deduction of demand and, respectively, incomes of enterprises. The enterprises were hard to withdraw their accounts, thus giving rise to the growth of nonpayment. Their growing will be definitely resulted in the collapse, as sending of production for debt without having hope for repayment of the debt, will be stopped at particular stage. Under such conditions, the issue of investment will not arise, as under such circumstances, the enterprises are unable to provide even simple reproduction. Based on this, the government is required to conduct activities for elimination of non-payment. This problem shall be solved by activation of bankruptcy mechanisms and regulation of the bill market. It is also indisputable that the problem of the default shall be softened by economical rise.

The activities, providing attraction of new capitals and supporting creation of competitive environment may play important role in establishment of favorable macroeconomic environment for the investments. We speak about antimonopoly policy and the one limiting shadow sector of the economy. As monopolies, so – shadow sector limit opportunities of investment process, as they prevent inflow of capital into the national economy, creating barriers to the investments, which could be brought by new capital.

While discussing the second block preferable point out to the suitable investment environment formation of such as: budgetary and tax balance deficit, defaults and other factors. They prevent normal functioning of market system (it also includes shadow economy and incompleteness of formation of legal field for industrial and investment processes). Change of industrial life with the said aspects shall create favorable macroeconomic conditions to the activation of investment process. Besides this, the government, in the form of central bank, shall monitor the level of interest rates of banks and support the trend of their deduction on permanent basis. Deduction of interest rates of the bank shall turn into the most important directions of activities, providing macroeconomic conditions of profitableness of investments in the field of production.

In the third block of the activities, which are directed towards formation of favorable investment environment, we consider state motivation of the subjects of investment process and, relatively, formation of additional investment demand.

In the arsenal of active investment policy of the country, which influences upon the interests of potential investors, there are numbers of lines, regulating the process of capital-formation with every manufacturer. Such assistance of investors includes:

a) Raising the role of nontaxable part of depreciation charges (as created products). We mean rising of depreciation norm and wider usage of accelerated depreciation regime. Such activity works similar to the alleviation of the tax burden, though it is in closer relation with the reproduction of main capital;

b) Tax relieves given to the manufacturers may also act in the same direction, in the part, where their profit moves to the investments;

c) USA tax relieves are received by the enterprises investing in the professional training of their employees. They appeal such practice from 1970. This speaks of the complex nature of the investment policy of USA, as mastering new technologies is impossible without respective knowledge and skills. It seems that together with the growth of state incomes, development of the said experience will be necessary with us.

Complexity of tax relieves on profit – as the method of investment motivation in the country – is related with the sustainable trend of hiding incomes by the manufacturer and, relatively, and the need of using tax relieves becomes unnecessary.

As investment relieves on taxation of profit and investment motivation by means of regulation of the depreciation regime is uniplanar levers, under Georgian conditions, it is more actual to pay attention to the mood of hope and thus strengthen demands of effectiveness of the investment resources.

Implementation of financial assistance may be provided within the bounds of the state resources, which are quite limited. This makes us determine this issue more clearly – who shall be supported in the first place with the extremely limited funds. Confidentially, purposeful preference activities shall be implemented for the investors with the private investments, as the priority of more effective investments.

Every strong manufacturer shall be stimulated from the state resources. This principle of supporting private investors shall be implemented for fulfillment of highly effective investment projects on the bases of the held competitions.

Herewith, allocation of strong manufacturers among private investors is the direction of economic policy of the country, which is characterized with the care on formation of new and competitive industrial structure.

Direct assistance of manufacturers may be expressed not only by using state cash resources, but also with the fact that the government undertakes investment risks in the share of private investors, using lease operations for foreign and local capital expenditures.

Governmental grants shall act in the same direction in terms of realization of highly effective investment projects passing the tender. The system of warranties for private investors is new direction of stimulation of development of innovations in our national industry.

Provision of entering new technologies into the production, may be provided by the government through assistance of the leasing operations. In such case, it is possible to accept new devices and Know-How by avoiding credit and transferring this expenditure to the self-cost. This, in its turn, allows opportunity for reduction of taxes, as self-cost is not taxable. Herewith, leasing is not only direct distribution of resources, but also the stimuli for using new technologies.

Extending leasing relations confirms effectiveness of activities of stimulation of the resources used by the government on investments, i.e. profitability of stimulation of growth of effectiveness of capital-investment. This is one of the factors making investments attractive.

It shall be taken into account that using the block of stimulation of investments shall not be only lever of economic policy of investment. It may assist accumulation of resources in the enterprises, but in case of unfavorable investment climate, these resources may not enrich capital expenditures. That is why, stimulation of the entrepreneurs shall be provided not before formation of the investment climate, but as the part of forming the said climate.

We have already noted the necessity of conforming stimulating investment policy to the structural transformation. This conformity considers strong entrepreneurial assistance, which has the ability of adaptation with the changeable demand, being able to offer jobs and cooperation to other subjects of the market. Strong manufacturers are able to create healthy zone of increasing demands and profitability. Its extension shall influence positively upon economic development. This conclusion, made earlier by the institutional of the 70s of last century, gradually becomes evident to our community. Utilization of this demand requires small but important specification. Assistance of manufacturers, even if they are strong, shall be implemented in the size their products are demanded and perspective for. In such case, the assistance will strengthen advantageous influence of strong manufacturer upon positive fluctuations, taking place in the economy. Failure to follow this condition, will give rise to the volume of products, which are not demanded, and it will give rise to the growth of incomes without covering with mass of the goods, i.e. it fuels inflation processes.

Real sector of the economy is famous to be in stagnation and it is unable to express internal demand on the products of the first subdivision. That is why, state support shall be used by the enterprises, products of which may be required with real solvent demands. Today, this is production of consumer market and the products, which are oriented towards export production.

Understanding necessity of assistance of production in the fields having rapid turnover of capital, and providing accumulation of commodities of consumer market, speaks for the changing of stereotype of economical understanding, which were firmly related with the development of the field of the first division during Soviet period.

Supporting consumer market is of non-inflation nature. It is directed towards manufacturing of goods of real demand and it supports growth of profitability in the society, as well as the process of saving, which is in the future needed for the investment. The author of German Economic Miracle Ludwig Erhard established post war investment climate of Germany by stimulating consumer market. Today, supporting the fields manufacturing products for consumer market is considered to be the promising direction of the investment policy of the country.

Reduction of national currency rate makes the import expensive, limiting its volume and getting rid of the part of competitors of local manufacturers of goods. This creates favorable situation at the consumer sector for extension of production, which may be continued for long period of time. Under such conditions, assistance of consumer sector of economy may have long-term and desired influence upon formation of investment climate.

Governmental assistance of the entrepreneurs operating in the consumer sector of the economy:

- improves non-inflation development of economy at the expense of increasing foods of public consuming;
- provides growth of the sector having small term of redemption, which makes accumulation of financial resources needed for investment easier;
- provides growth of GDP at the expense of increasing net export and national production.

Except the said three blocks of investment policy, providing establishment of macroeconomic conditions of the investment process, today fourth block is also of special actuality to Georgia. It includes activities for creation of conditions needed for formation of subjects having ability of investment.

This direction of investment policy exists in every county of market economy, as the government assisting economic growth tries to form line of effective manufacturers. Such manufactures, in the first place, are formed by the market and move them to the avant-garde positions, by means of natural selection of competition fight. Though, evolution of market subjects is a long-term process. Modern states of market economy try to accelerate this process and actively assist investment process. Example to this is privatization of the public property, which is aimed at formation of the subjects of market having ability for development of own enterprises. Under Georgian conditions, purpose of privatization was assistance of formation of these market structures, to allow them be adapted with the market environment independently. They considered that such adaptation would give rise to the demand on the investment activities. Though, such theoretical ideas was not confirmed by the industrial practice at that time, as changing industrial status of enterprise could not rapidly change internal processes of new structure. Besides this, as we have said above, mentalities of the administration and collective of privatized enterprises, did not become marketable at once. It was evidently opposing new demands of adaptation, thus slowing down opportunities of investment process.

Notwithstanding this, data reflecting outcomes of privatization process speak of higher efficiency of the privatized industrial enterprises. There is the trend: “deeply privatized enterprises”, where the share of assets owned by government is fewer, it is more effective than “average privatized enterprises”, and both these groups are more effective than the enterprises, which were left under governmental ownership. This means that the privatized enterprises, together with accumulation of financial resources, will be able to be included in the investment process earlier than the public enterprises.

Another lever of governmental assistance of the capital organization having the ability of investment is differentiation of policy against small and large businesses. Large business in the countries with the developed market economy are supported in cases if it is oriented towards production of strategic products or such science-consuming production, which provides best conditions for growth, as well as success of the country at the global market. Massive assistance of large business, usually, is not accepted, as they consider the market to be able to improve positions of those, who are able to use effective management together with the financial resources. Moreover, after the Second World War, state regulation of economy was directed towards strengthening of control of the process of economic power concentration, i.e. restriction of monopolistic production.

In the countries of developed economy, relation with the large business is different in particular way. This is provided lack of financial resources in the country and the fact that here lack of manufacturers is felt more distinctly, than their access amount. Due to this, the government is interested in allowing the enterprises holding resources to be widened, modernized, and to provide growth of distribution and widening investment process. Assistance of large business and, particularly, financial and industrial groups became reason for the miracle that took place in the South Korea. These groups are actively supported by the government in Russia. Their use many benefits, including management of the public shares in the part, where the government acted as the financial-industrial group. Multiple benefits and warranties granted to the said groups by the government, in fact, gave rise to their working with state resources and are not seeking for the independent resources for rising effectiveness of production. Today, the Groups are at the stage of regrouping, which is aimed at the provision of sustainability under new market conditions.

In the state regulation of investment process of the countries with the developed market economy, new direction is identified during last years; it is assistance of middle and small business. Reason to this is that small and middle business can strengthen competitive positions of domestic market by increasing number of sellers and regulating functioning of labor market with additional employment. In the western countries, small business is actively involved into the innovative activities, playing the role of guide in the scientific-technical domain.

They assist small entrepreneurs with special governmental programs in the Western Countries. As a rule, it is expressed in tax holiday (at startup period), direct allowances and preferential credits. On these general moments of assisting small business in each country, the issues are accumulated, solution of which is considered to be the most actual. For example, in France assistance of such structures are related with the problems of rising qualification of the managing staff of the company. In Japan – the problems of rising qualification of managing staff of small companies. Small business in Japan receives benefits only in case if it works in the “points of economical growth”. As economy of Japan is being developed dynamically and it is changing industrial structure, priority directions of business is being changed as well. Due to this, priorities of directions of development of small business are not determined for more than the period of one year.

Governmental support of small business is provided in Georgia as well, though, this doesn't give rise to the rapid transfer of the resources of enterprises to the investment process of real sector of economy. Small business does not occupy leading positions in the field of scientific-technical progress. In this regard, small enterprises of

Georgia are not similar to the Western ones. Small business in the field of production is concentrated at such fields of capital-consuming, as trading, food industry, hotel industry and etc.

Under our conditions, assistance of small companies of entrepreneurs cannot give investment effect within short period of time. This effect may be identified in long-term perspective, as development of small entrepreneurship gradually gives rise to the growth of accumulation of capital and savings of population. It is undeniable that possible growth of financial resources in the country shall be considered to be the precondition to the investment process.

Another market subject, playing the role of investor, is foreign capital imported into the economy of the country. Such investments are quite profitable for Georgia. Attraction of local investments at the expense of using bank credit gives lower effect, as it requires large expenses. Besides this, foreign investor brings high culture of new technologies and management. This is another factor for attracting foreign investments.

Economic reality before and after the War of 2008. Since 2003 the government faced new domestic and foreign challenges. There were multiple problems of hard social and economic nature. Following shall be distinguished out of the said problems: 1. Energy crisis; 2. Budgetary crisis; 3. Investment “hunger”; 4. High level of unemployment and poverty.

Main task set by the new government was establishment of financial discipline, recovery of rules of legitimate economical game, confiscation of misappropriated property and its distribution in favor of the poor social layers of the society. Formation of free commercial regime in Georgia influenced upon competitiveness of new local enterprises.

Parallel to the macroeconomic and institutional reforms, attempts of the Government were directed towards radical reduction of corruption and state intervention in the economy, which should improve investment environment. In 2004-2007, growth of average annual rate of Gross Domestic Product made 9.3%.

Main driving force of economy before 2008 was direct foreign investments and development of banking system.

Investment activity and economic development of the country are in proportional relation with each other; therefore, there is direct-proportional relation between growth of direct foreign investments and Gross Domestic Product. Share of direct foreign investments into the GDP made 20 percent in 2007. In 2008, similar index was increased in 12 percent and in 2009, due to the well-known reasons it was decreased to 6 percent. Decreasing trend was also identified in 2012 and the said index made only 5%. Such trends were identified in terms of analyzing indexes of real growth of GDP: in 2007 this index was 12.3%; in 2008 – 2.3%; in 2009-2011 (relatively) – 3.8, 6.3 and 7.2 percent, and, according to the National Statistics Service, in 2012 it made 6.1% [12].

Economic policy of the Government, which came to power in 2003, appeared to be the principle factor that gave rise to the trust of foreign investors. Due to its resources and location, the country has always had the potential to become attractive place for implementing investment projects. After selecting the way of developing market economy, the government reviewed laws “on governmental assistance of investments” and “on foreign investments” for the purpose of stimulation of investment activity. Complete liberalization of this field took place and on the basis of this share of foreign investments in the economy of the country was significantly increased and it reached maximal marking in 2007. Since 2008, the world suffers global financial crisis and due to this, volume of investments was increased not only in Georgia, but also in whole world. This process was supported by Russia-Georgian War of August, 2008 and occupation of Georgian territories by Russia after this.

After the Crisis, attraction of direct foreign investments remains to be main challenge to the government of Georgia. In many countries, reduction of direct foreign investments gave rise to serious macroeconomic problems. After the Crisis competition in attraction of direct foreign investments became even worse. While the country cannot develop its economy without assistance, foreign investments are of essential importance for economic growth of the country.

Table 1

GDP and Direct Foreign Investments

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
GDP in current prices (million US Dollars)	10172	12801	10767	11663	14439	15830
Direct foreign investments (million US Dollars)	2015	1564	569	814	117	865
Share of direct foreign investments in GDP (%)	20	12	6	7	8	5

Source: <https://www.ndg.gov.ge/index.php?m=494>.

Share of the largest investor countries in gross foreign investments according to the annual data of the year 2012 made 73%. According to the direct foreign investments implemented in the percentage structure, Germany is the leader – with 16%, then comes the Netherlands (according to the data of 2011, the Netherlands was the leader with the investments of 241.8 million US Dollars) and Turkey – 10-10 percent. Most part of these investments was implemented into the processing industry – 22%, financial sector – 18%, transport and communications – 17%.

Direct foreign investments give clear impression about the amount of sums invested in the fixed capital of the country; how much attractive the country is for investment; which field is possible to make high profit in. Thus, dynamics and structure of foreign investments is extremely important indicator of development of the country. Moreover in the conditions of Georgia, when there are small amount of domestic resources for development, budgetary resources are limited and saving of economical subjects are too small for investments. Inflow of foreign investments is not only provision with financial resources. This, in the first place, is the opportunity for sharing technological achievements, which the country is in need of. Besides this, direct investments have serious potential of employment. Subject to the long-term perspectives of development, in terms of formation of investment climate, necessity of creating uniform conditions of activities for national and foreign investments shall be considered.

Together with the above activities, important extension of banking system has been started in Georgia. In this regard, 2004-2006 years were the period of transition, when share of loans in GDP was increased from 9.2% till 19.4. Relatively, economy was being developed with the resources issued by banks. Importance of banks and their participation in increasing GDP of the country was increased. This trend continued till 2008.

Table 2

Main Direct Investor Countries in Georgia 2011-2012 (million US Dollars)

	2011					2012				
	I	II	III	IV	Total	I	II	III	IV	Total
Total	209,7	248,3	316,6	342,6	117,2	269,4	219,4	195,4	181,0	865,2
Netherlands	39,4	20,5	108,1	73,8	241,8	-105,0	8,7	49,2	61,6	87,5
Turkey	16,1	21,9	27,5	10,0	75,5	32,2	10,9	32,7	11,3	87,1
Azerbaijan	19,9	29,5	42,9	45,7	138,0	19,7	21,0	-2,2	34,7	72,7
United Kingdom	39,3	5,2	5,8	4,7	55,0	27,3	12,1	14,9	12,4	66,8
International Organizations	8,7	23,2	11,3	51,7	94,9	11,4	0,0	42,9	4,8	59,2
Luxemburg	2,3	1,8	9,1	30,0	43,3	19,8	12,8	3,3	6,0	41,8
Ciprus	19,9	1,3	2,4	-13,3	10,4	17,0	5,2	4,8	12,7	39,6
USA	-26,3	51,5	-25,1	28,0	28,1	3,2	24,8	11,8	-6,1	33,8
Other countries	83,3	86,3	127,5	107,6	404,8	112,7	46,67	36,4	39,2	235,0

Source: National Service of Statistics of Georgia

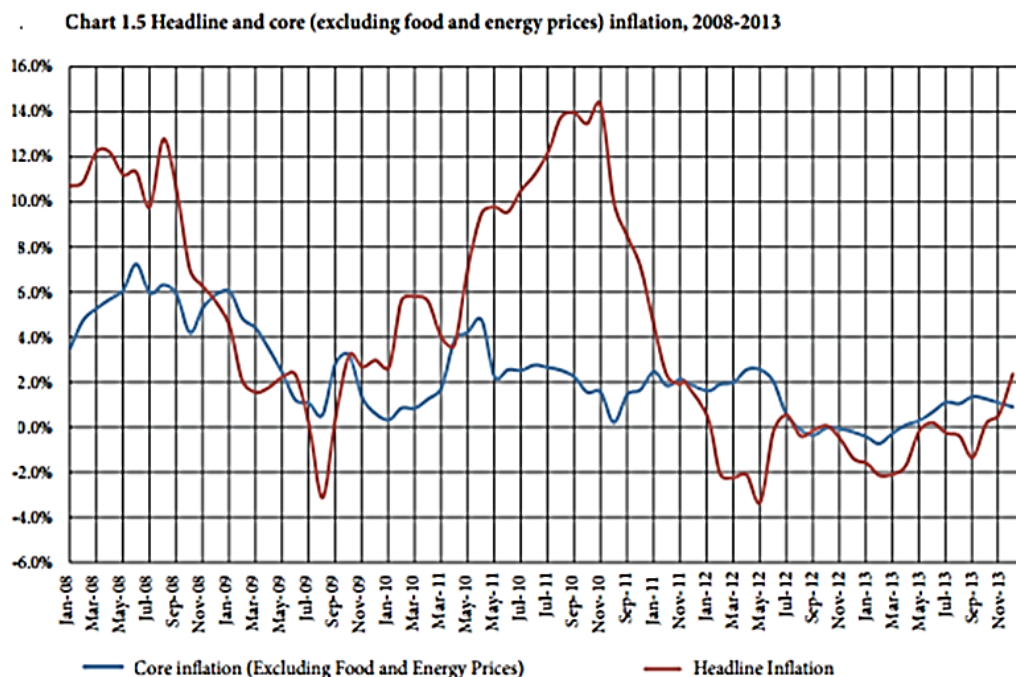
Money transfers from foreign countries play important role for Georgian economy. The transfers are made by those, employed abroad to their family members and relatives. From the side of the commercial banks, issuing credits in economical domain was increased almost ten times; credit resources entered from foreign countries were significantly increased. This means that all principle factors of economic growth were external.

Extremely small share of financial injections was directed towards such field, which would be directed towards extension of industry capacity and growth of production. Another characteristic of the economy of Georgia of the said period is significant growth of the volume of import in relation with export. At the same time, among principle fields agriculture was not of priority either to the government, neither to foreign investors and nor the bankers, which provoked decreasing of production in this field.

One of the principle challenges of 2011 was inflation. According to the data of National Statistics of Georgia, annual average inflation in 2011 made 8.5%. Since second half of 2010, index of inflation started increasing and it was expressed in two figures during almost entire year 2011. In May 2011, inflation reached the peak with average index of 13%, compared with the respective period of previous year (Diagram 1).

Diagram 1

Average inflation level (average of the period compared with the previous year) (2008-2013)

Source: GeoStat and NBG calculations

4. Starting from 2015 the inflation target indicator will be reduced to 5 percent.

Characteristics of inflation in Georgia are too much similar to those of open economies of small size, expressed with large share of food products in consumer basket. Consequently, there is positive correlation in Georgia between general inflation and international prices of oil and food products in Georgia. At the same time, there is positive correlation between international prices on food products and local food products inflation. And finally, food product inflation in Georgia is much higher, unstable and continues in Georgia, than non-food inflation, with the help of which general inflation is more than the market one (i.e. the inflation, which doesn't include food and energy resources). Until December 2011, share of food in national consumer basket made 40% and it reduced to 30% since the year 2012. We consider reduction of the share of food in national consumer basket to influence upon index of general inflation and in case of low market inflation, it reduced lightly general inflation.

Inflation was identified, as one of the main problems of economy of further period. Inflation was being increased after 2004, since economic environment became more active and dynamic. In 2000-2003, growth of annual GDP made average 4% and growth of average annual inflation was 3.5%. Taking into account reality of the period, this was clear indicator of economic stagnation.

Inflation was being significantly increased, which was conditioned by several factors:

1. Investment environment was improved and transfers were increased;
2. In 2004-2007 budgetary incomes increased 6-times allowing the country cover domestic debts accumulated earlier and increase salaries and pensions;
3. In 2004-2006 salaries in public sector increased in 67%.

Let us formulate characteristics of "Georgian version" of crisis at the background of the War of 2008 and global economic crisis. Among reasons of economical fall, we shall distinguish foreign factors, such as complicated economic and political relations with Russia, August War 2008 and global financial crisis and all domestic factors giving rise to inflation.

In 2008 the Country entered the phase of recession. August War of Russia and Georgia of 2008 was completed with had outcomes. The Country suffered great direct economic loss and it was reflected in sharp reduction of development index. GDP growth in 2008 made only 2.1%, while in 2007 this figure was 12.3%. The War was followed with important environmental damage and serious social problems.

Western companies stopped issuing credits to Georgian banks and this gave rise to acute deficit of liquidity. These events were followed by sharp reduction of the flow of direct investments in the economy of Georgia.

From the second part of 2008 the country was probable to appear in sharper economic crisis, if not assistance received from donors after August War.

Governments of 38 countries and managements of 15 international organizations allocates financial assistance in the amount of 4.5 billion US Dollars at joint conference in Brussels in October, 2008. 2.0 billion US Dollars from the funds were grants and 2.550 billion US Dollars – were loans. This assistance was intended for rehabilitation of post-conflict economy in 2008-2010. With this assistance economic depression intervened relatively “painless” in the country.

For reduction of money supply and regulation of inflation, National Bank of Georgia started issuance of depository certificates and implementation of investments at the foreign exchange market. For the purpose of maintenance of macroeconomic stability after the War with Russia in August, 2008, national Bank started devaluation of Georgian Gel, after which Gel exchange rate was sharply depreciated in November, 2008.

Banking and investment resources were importantly concentrated at the construction and real estate sectors, while other, more productive sectors of the economy were lacking financial resources. At the same time the problem of domestic and external credit debts was formed. Volumes of loans on consumer loans and commercial loans were significantly increased. Banks stimulated trade sector. Finally, such correlation was reflected in sharp growth of the volume of import; is supported inflation processes, and formed the problem of unwarranted credit obligations.

Taking into account sensibility of direct foreign investments towards global shocks and economical downwardness, it would be easy to say that reduction of direct foreign investments in Georgia is the outcome of global trends; that according to UNCTAD, developed countries are focused on overcoming their own problems and transitive economies are damaged for weak foreign demands. Though, it shall also be noted that in post-crisis period, economical downwardness influence differently on the investments placed into the economies of the countries of developed and transitive economies. In 2011, there was universal growth, though in 2012 reduction of direct foreign investments was provided unequally. Global reduction of the flows of direct foreign investments was mostly noted in the USA and in European countries, which were touched by the crisis of euro-region. This reduction together was so serious that provoked reduction of aggregated data. At the same time, and for the first time in the History, share of the developed world in the flows of direct foreign investments was more than that of the developed countries, while in the neighbor of Georgia – Turkey (which is one of the largest source of money transfers to Georgia) flows of direct foreign investments were being consecutively increased.

Attraction of investments is extremely important, as well as merger of local and foreign capital and organization of their effective investment, which will greatly support balancing of economic relations in Georgia, as well as revitalization and development of the industry field and improvement of social conditions and economic growth. At such background, development of scientific and practical activities for attraction of foreign investments, their placement and effective utilization, simplification of bank crediting, and creation of long-term low-interest credits is extremely actual and of great economic importance.

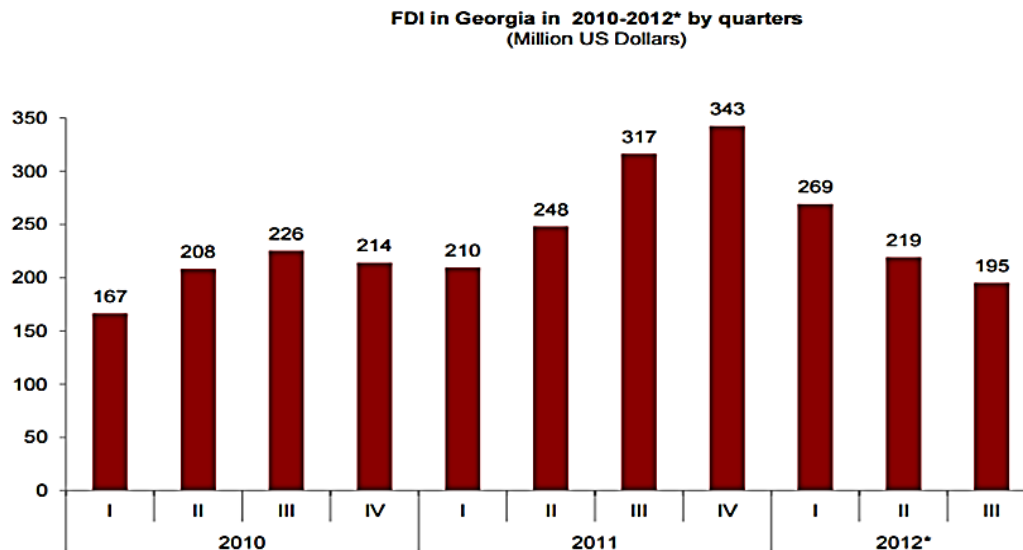
First outcomes of economic reforms before 2012 and investments. Inflow of direct foreign investments was significantly decreased in Georgia from the second quarter of 2012 and at the end of the year it was less for 252 million US Dollars compared with the data of the year 2011 (Diagram 2). After stable improvement of last years, this decreasing turned into the subject of serious concern for the developers of economic policy. As internal capital market of Georgia is still undeveloped, economic growth greatly depends on external sources of financing and namely direct foreign investments. Direct foreign investments are of special importance for long-term growth of economy, as they are used for funding large infrastructure projects, which could not be implemented only with the funding of local banking sector.

40% of credits issued in 2012 by the commercial banks of Georgia was consumer loans; remaining 60% were issued to such sectors, which lightly or support or do not support long term economic growth. As seen in the Chart given below (Diagram 3), almost half of the issued credits (48%) fell on the trading sector, which is the index of insignificant deviation from the same trends of last years. Agriculture, considered to be the most important sector for economic development of the countries by the developers of economic policy, received only 1% of total credits issues, while most part of loans was directed to the sectors having limited opportunities for creating jobs. This especially touches upon the sector of commerce, which shall be considered to be consumer loan. At the same time import of production is being increased on which foreign credits are wasted. And the fields of economy, having the biggest potential for import replacement, are left without bank funding (as we can see in the example of agriculture).

To our mind, main reason for absence of large agricultural loans is the market of dysfunctional land. Agricultural land is seldom used for warranty and due to this it is not capitalized. Thus, great share of wealth is not used in production, moreover, term for repayment of loan is too restricted – duration of the term for repayment loans issued in Georgian Gel is 14.2 months, which limits opportunities for investment in long-term projects and initiatives. Georgia still lacks local mechanism of economic growth, with the help of which capital consumption and saving stimulation would be possible giving rise to the growth of local and foreign investments.

Diagram 2

Direct foreign investments (2010-2012)

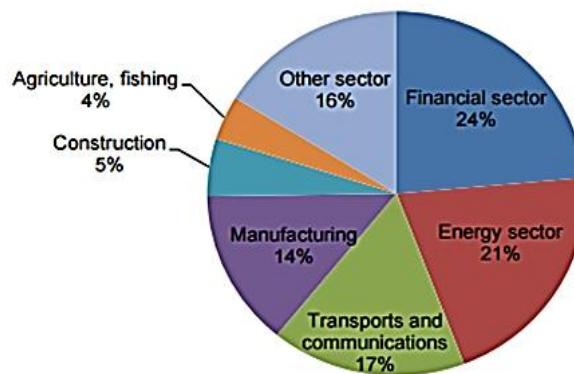

In the Diagram 3 you can see important growth in the sectors of transport and communication (18%) and industry (59%). Inflow of direct foreign investments into the industry was continued during post-crisis period as well; though these flow in the sector of transport and communication in 2012 made only 35% of the volume of the year 2008. The greatest fall took place in the sectors of mining, real estate and consulting services: compared with the respective data of 2011, direct foreign investments in 2012 were reduced in more than 50% in each of these sectors.

Diagram 3

Direct Foreign investments in sectorial section

FDI by major economic sectors in Q3 2012* (%)

*Preliminary data.

- Source:**
- 1 National Statistics Office of Georgia (Statistical survey on external economic activities);
 - 2 National Bank of Georgia;
 - 3 Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia;
 - 4 State Treasury, Ministry of Finance of Georgia;
 - 5 Ministry of Finance and Economy of Adjarian A/R.

Notice: The discrepancy between the totals and the sum in some cases can be explained by using rounded data.

www.geostat.ge, info@geostat.ge

Investments entering the sector of real estate in 2012 made only 10% of the volume of 2008.

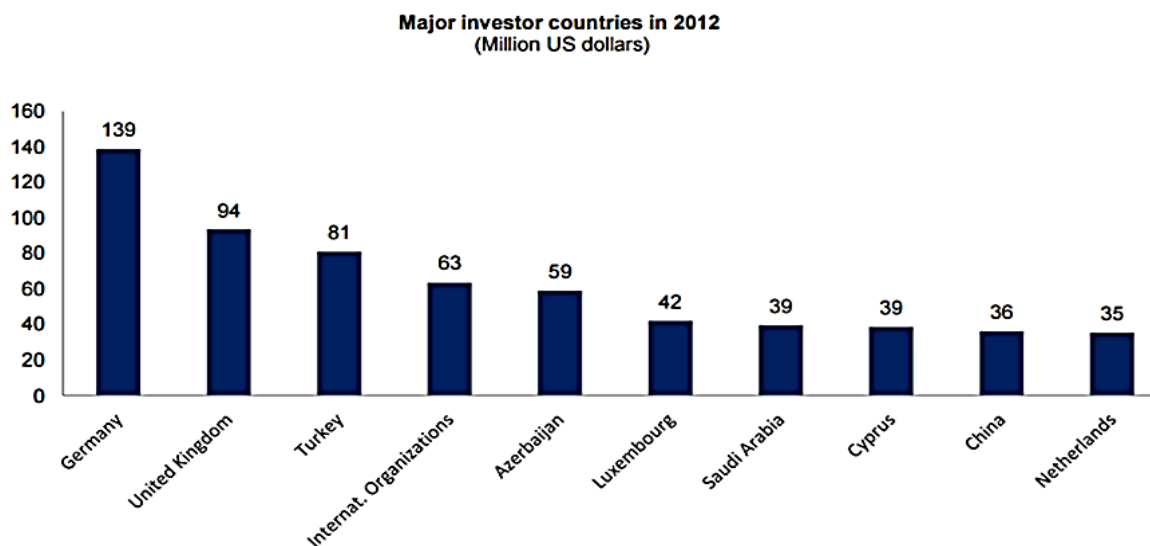
At the given stage of market economy no strong layer of Georgian investors is actually formed, to be able to implement large investment policy in Georgia.

In terms of considering foreign investments, it is necessary to determine which countries provided investment in Georgia, which year and in what quantity, and who is interested in capital investment in Georgia.

Direct foreign investments of Georgia greatly depend on single, large investments. As seen in the Diagram 4, main contributor of direct foreign investments in 2012 was Germany, though the image was different in previous years. In 2005-2011 annual investment of Germany in Georgian economy was 26 million US Dollars at average, which makes 18% of 142 million US Dollars invested by Germany in Georgian economy in 2012. 50% of direct foreign investments in Georgia in 2011 entered from five different sources; as for the year 2009, 56% of direct foreign investments entered from four different sources. In each of these cases, greater share of total volume of direct foreign investments entering the country was made by single large investment. For example, 22% of total volume of direct foreign investments in 2011, as well as in 2009, was made by one country – Holland (in 2011) and United Arab Emirates (in 2009). Holland, Azerbaijan, Turkey and the United Kingdom were relatively stable sources of direct foreign investments; at the same time, notwithstanding the fact that their share was seldom less than 5% of total amount of direct foreign investors, share of these states was significantly fluctuated from year to year. For example, direct foreign investments made from the United Kingdom followed general trend, which reached peak in 2006 with the investment of 187 million US Dollars, reducing sharply in 2009 and it was stabilized to 59 million US Dollars of average annual investments in 2010-2012. Direct foreign investments from Holland didn't follow such general trend – as in 2007, so -2011 these investments were more than 250 million US Dollars, and in each year since 2006 till today it fluctuated from 19 to 136 million US Dollars.

Diagram 4

Direct foreign investments according to the countries

www.geostat.ge, info@geostat.ge

On the one hand, these large investments make statistics unsafe against the changes, which may be caused by losing one large investment. On the other hand, these large investments prevented significantly downward trend, stipulating at the fact that Georgia could not attract relatively less and more stable investments during current and last years.

One of the main positive evens emphasized by foreign experts in evaluation of investment environment of Georgia is the fact that reforms were carried out more rapidly in Georgia in 2003-2012 than other countries of respective economic development.

New challenges in the field of investments. From the point of attracting investments, Georgia has particular priorities in regard with cheap prices on some factors of production. It is possible to implement modernization of enterprises by means of existed funds and less investment expenditures and to transfer to the utilization of western technologies of average level.

There is cheap labor force in Georgia, which is of special importance for attraction of investments as they provide approximation of prices of other factors of production. For example, energy resources become expensive, internal prices are being approximated to the global ones, giving rise to the growth of industrial costs and, relatively, bringing necessity of using other cheap factors to front [22].

Though, it shall be also noted that cheap labor force is not the only factor making crucial influence upon promotion of investment processes and their success. Development of new technologies and innovations, which is main condition for reducing industrial costs, requires involvement of qualified work force into the production.

When speaking about double advantage made by investor and, at the same time – by the country (where investments are placed to) in terms of implementation of investments, we shall remember that the profit made by the investor is much higher than that made by the country. Existence of the favorable conditions for development of such fields (mostly restricted territorially), as oil industry, ferrous and nonferrous-metals industry, fresh and mineral water bottling, viticulture, tea, citrus, tobacco and other industries forms quite positive environment for attraction of foreign investments to Georgia.

Great interest of energy markets of the world is attracted by strategic location of Georgia providing too effective and the shortest way for transportation of oil in pipelines through Caspian littoral states, those of Central Asia and Azerbaijan to the Black Sea. Georgia is bordered by the countries holding huge reserves of oil and gas, particularly Russia and Caspian littoral states. From another side Georgia is bordered by Turkey being important consumer of energy resources. Consequently, Georgia is of special interest from the side of oil and gas producing countries, as well purchasers of the said products.

Supsa Terminal and Azerbaijan Pipeline construction process is noteworthy, which identified quite high rates of inflow of foreign investments to Georgia.

Alongside with reduction of the volume of direct foreign investments at the global market, uncertainty in political future of Georgia formed with the elections of 2012 and strained relations with Russia, frightened potential investors. This assumption is supported by the fact that inflow of direct foreign investments especially reduced in the third and fourth quarters of 2012. According to UNCTAD, international investors hold great reserves of money. Inflow of direct foreign investments should be increased after Presidential Elections of October 2013 if not political instability and doubt of investors in competence of the new regime and, consequently, future strength of Georgian currency in the future.

Though, international investors will not hurry to transfer their available cash resources into new and long-term direct foreign investments until instability of international financial markets and uncertainty of Georgian future. Inflow of direct future investments will be significantly depend on how fast global economy comes out of recession and how successfully Georgian government continues and strengthens effective investment policy existed till today. Fortunately, new government elected at the end of 2012 recognized importance of direct foreign investments for development of economy of the country and expressed readiness for assistance of their attraction by carrying out the measures for protection of investments and creation of stable and predictable business environment.

To my mind, economical perspective of Georgia and the region in total remains to be favorable and it conforms to the process of slow coming out of the global financial crisis.

It has been mentioned that growth of direct foreign investments in Georgia in 2014-2015 may not be considered to be positive event, as its greater share is reinvested capital not entered from abroad but being financial resources circulated in local economy.

We will appeal to the arguments of another group of economists, according to which “reinvestment” was integral part of direct foreign investment of last years (Table 3).

In 2014, direct foreign investments, excluding reinvestment rate, compared with the similar index of last year, is increased almost in 50 percent. Moreover, if not reinvestments, given resources would leave the country, that would have much more negative effect than reinvestment [31, pp. 29].

Table 3

Reinvestment share in direct foreign investment

	2010		2011		2012		2013		2014	
	%	Million USD	%	Million USD	%	Million USD	%	Million USD	%	Million USD
Share of reinvestments in foreign investment	28%	229	30	336	13	120	28	268	21	266
Direct foreign investments excluding reinvestment rate	-	585	-	781	-	792	-	674	-	1006

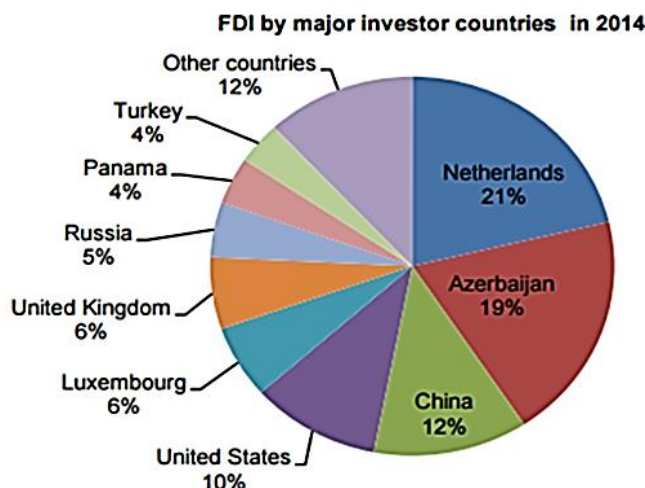
Total index of investments of 2014 disappointed many skeptics. Particularly, according to preliminary data of Georgian Statistics, volume of direct foreign investments carried out in Georgia in 2014 made 1272 million US Dollars

which is more than preliminary data of 2013 in 39 percent and it is more than specified data of the same year in 35 percent.

According to the direct foreign investments carried out in Georgia in 2014, top three largest investor countries are the Netherlands, Azerbaijan and China. According to the preliminary data of 2014, their share in total direct foreign investments is 65 percent. Percentage structure of the countries according to the implemented direct foreign investments is given in the sectorial Diagram 5, according to which the Netherlands occupies the first position with 26 percent, Azerbaijan comes second – 24 percent, and China is the third with 15 percent.

Diagram 5

Share of the largest investor countries in 2014

www.geostat.ge, info@geostat.ge

After the Top Three, the most investments were brought from the United Kingdom (114 million US Dollars), then Luxemburg (85 million US Dollars), volume of investments from the USA and Russia is also being increased.

Share of three largest sectors according to the implemented direct foreign investments made 64 percent in 2014. The most of direct foreign investments were implemented in transport and communication and made 343 million US Dollars, which is 27 percent of total direct foreign investments. Construction comes next with 295 million US Dollars and processing industry is the third with 174 million US Dollars. See the Diagram 6. Most of investments entered Georgia in the second half of last 2014 in the amount of 508 million US Dollars, and in the fourth quarter it was 349 million US Dollars, which was more than the data of the 4th quarter of previous year in 54%.

According to the preliminary data, volume of direct foreign investments implemented in Georgia made 175 million US Dollars in the 1st quarter of 2015, which is less for 34% than preliminary data of the 1st quarter of the year 2014.

According to the direct foreign investments Azerbaijan (34%), Turkey (15%) and Russia (13%) are in the top three. Following positions are occupied by the Netherlands, Denmark and the USA, relatively – with 22, 21 and 19%.

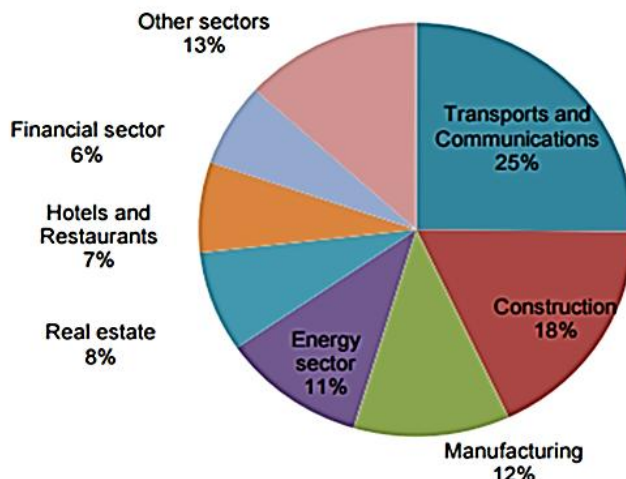
China is not seen in the leading lines of the data, which occupied leading position in the last quarter of 2014 and, consequently, Georgia is left relying on its traditional investors.

Share of the largest sectors (per implemented direct foreign investments) in the 1st quarter of 2014 made 97%. The most part of the direct foreign investments were made in the fields of transport and communication and equaled to 146 million US Dollars, which is 83% of total direct foreign investments. Second position is occupied by the construction sector with 24 million US Dollars, and mining sector comes third with 18 million US Dollars. Direct foreign investments carried out in banking sector in the 1st quarter of 2015 were stipulated to be negative and made 18 million US Dollars.

Instable legislative environment and deferred amendments, new migration policy, delayed process of the reforms of labor code, prohibition of selling land to foreign citizens, new regulations of labor migration – these incomplete and not detailed list of the problems, named to be the factors worsening investment environment in the final report of two-year work of non-governmental organizations. Unfortunately, reduction of investment activity, as well as money transfers, is one of the reasons for currency problems, faced by the country in the 1st quarter of 2015.

Diagram 6

Largest direct foreign investments according to the economic sectors in 2014
FDI by major economic sectors in 2014

www.geostat.ge, info@geostat.ge

Reduction of investment activity in 34% is the hardest message for the Country. Unfortunately, there are no signs for its adequate perception.

Inflow of direct foreign investments in the future will greatly depend on the fact how fast global economy comes out of the recession and how successfully Government of Georgia continues and strengthens effective investment policy existed till today. Notwithstanding achieved particular success, Georgia shall sharply diversify and extend export in order to continue impressive economic growth, which took place in the Country during last decade.

Summing up what has been said, Georgia will have to pursue more aggressive policy for attraction of investments and even in such case there is no guaranty for increasing direct foreign investments, until the West is in recession process. At the same time, low level of direct foreign investments may promote growth of local savings, which will be added to formation of total capital; formation of total capital is in positive correlation with the volume of direct foreign investments in the economy; and when inflow of capital is decreased and total demand on money is maintained or increased, the price is risen, which, in its turn, promotes stimulation of savings.

CONCLUSIONS

- It will be impossible to speak about improvement of economic growth rate if no important investment boom takes place in Georgia. For this purpose, investment environment needs to be improved;
- Though in recent years business was released from governmental pressure, new legislation regulating competition was adopted, but investment attractiveness of the country is greatly prevented by instable legislative environment and delayed and endless changes;
- Migration policy shall be changed in timely manner; prohibition of selling land to the foreigners, conflict of interests shall not take place. These factors prevent greatly entering of reliable and qualified investors;
- Adoption of laws restricting competition at the markets and giving priorities to separate companies shall be maximally restricted;
- Harmonization of Georgian legislation with the laws of European Commission and regulations of international financial institutions shall be continued, especially in direction to environmental protection, rights related with land ownership of local population, energy, housing and compensation of local population;
- Activation of investment policy of the government under modern conditions is the most important condition for transferring Georgia to the sustainable economic development. Particularly, the most important lines of state investment policy are: strengthening assistance of prior directions of economic development, creation of legislative and economic environment of the institutions promoting investments in real sector of economy, agreement of investment policy of the center and regions.

- More active assistance of investment domain shall be expressed not from the point of the volume of centralized sources, but from the positions of state warranties, insurance and orientation towards private investors;
- One of the principle directions in development of state strategy of economic security is provision of scientific-technical progress, which has become driving factor of economic growth. Of course, it is necessary to transfer to the innovative type of development, considering multiple growth of investment activity, which is ground to modernization of economy and rising its competitive abilities;
- To our mind, special attention shall be paid to the innovative way of development in the investment policy. At the modern stage, driving role is given to the innovative type of development, which, at the same time, considers growth of the role of government in pursuing investment policy. High-developed counties undertake funding of such fields, as: fundamental science and high-risk applied studies, development of scientific-research infrastructure, distribution of new knowledge, education of population. Implementation of these functions, in general, shall be provided at the background of large investments, which doesn't make significant outcome for the investors, but create conditions for rapid growth of production, of course, on the basis of scientific innovations.
- Under modern conditions, the government is committed to create new development institutions, supporting investments in new technologies, stimulating innovative activity, assisting progressive technologic changes uniting financial, labor and information resources at the perspective directions of economic growth;
- We may conceive that the government may reject the responsibilities for organization of development of the production in which respective markets are formed and competitive relations are created. But it shall assist new distressed directions of investment activities, which will open way to the creation of perspective production on the basis of development of scientific-technical achievements. For example, the wave of deregulation of economy, which started from the developed countries in the 80s of last century, included significantly traditional fields and, in fact, did not touch upon high-technologic sectors. On the contrary, the importance of direct state assistance institutions was strengthened for innovative and investment activation and organization of relatively capital-consuming production. In this regard, they shall increase importance of state purposeful programs for processing of the state strategy of scientific-technical and social-economic development. The government is committed for creation of competitive enterprises being eligible to work at the national and foreign markets under the conditions of strict competition. They shall also provide concentration of resources on the perspective directions of production renovation.
- Direct instruments of state influence shall be oriented towards wide assistance of private initiatives, mastery of new enterprises, stimulating investment activities in the respective directions, as well as industrial initiatives.

BIBLIOGRAPHY

1. Anguridze, O., Charaia V., Doghonadze B., (2015). Security Problems & Modern Challenges of the Georgian National Currency. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (in English).
2. Barents, B., Havranek P., (1995). Guidance on Investments Evaluation. Translated from English – M.: Interexpert, INFRA-M. pg. 310 (in Russian).
3. Blank I.A., 2006. Principles of Investment Management (in 2 volumes). Kiev (in Russian).
4. Bodie, Z., Marcus A.J., Kane A., (2013). Investments. Seventh edition. Translated from English – pg. 1024.
5. Fisher, P. (1999). Direct Investments for Russia: Strategy of New Birth of Manufacturing Industry. M.: Finances and Statistics – pg. 512 (in Russian).
6. Frank, J. Fabozzi, (2000). Management of Investments. Translated from English. M.: Infra – M. (in Russian).
7. Gelashvili, M. (2012). Investment Policy. Publishing Universal – 376 (in Georgian).
8. Gitman, L.J., Jonk, M.L., (1997). Elements of Investment. M.: Delo. – pg. 335 (Translated into Georgian by Qoqiauri, L. 2002).
9. Investments: Systemic Analyze and Management, (2013). Under edition Baldina, K.V. M.: "Dashkov and K." pg. 288 (in Russian).
10. Kovzanadze, I., Partnership Fund will provide the market more than 150 million US Dollars in the form of capital in 2015. // Banks and Finances, May 408, www.bfm.ge; pg. 9 (in Georgian).
11. Meskhia, I., (2015). Social-Economic Reforms in Georgia: Reality and Challenges. Georgian Academy of Economic Sciences. Works, vol. 12. Publishing Universal. pg. 9-14.
12. National Service of Statistics of Georgia. See <http://geostat.ge?action=pape&pid=139&lang=geo..>
13. Neschitoy, A.S., (2014). Investments. M.: "Dashkov and K." – pg. 352 (in Russian).
14. Qoqiauri, L., (1986). About Transformation of Financial-Credit Mechanism in the Field of Investments. Moscow. Works of the Institute of Economy of the USSR Academy of Science. Pg. 22 (in Russian).
15. Qoqiauri, L., (1997). The Foreign Investment Crisis in Georgia. London // European Herald. No. 18. Pp. 8 (in English).
16. Qoqiauri, L., (2001). About Attraction of Investment Capital to Georgia. Moscow. // Society and Economy, No. 11-12, pp. 267-273 (in Russian).
17. Qoqiauri, L., (2010). Investment Business. Tb.: Technical University of Georgia – 13 (in Georgian).
18. Qoqiauri, L., (2013). Financial Market, Fundamental and Technical Analyze of Securities Market (Manual). Tb.: Technical University of Georgia – 625 (in Georgia).

19. Qoqiauri, L., (2013). Intellectual Capital (Monograph). TU Bergakademie Freiberg, Germany, Medienzentrum. Pp. 398 (in English).
20. Qoqiauri, L., (2015). Economical Blocks of Establishing Favorable Investment Environment // Social Economics XXI Century's Actual Problems. No. 2. Pp. 81-95 (in English).
21. Sharp W., Aleksader, G., Bailey J, Investments. M.: Infra – pg. 750 (in Russian).
22. Shonia, D., Mamuladze, N., Innovative Activity and Investment Environment of Economy of Georgia. (2015). Proceedings of Materials of International Scientific-Practical Conference "Actual Problems of Sustainable Development of National Economies" (July 10-11). Pp. 172-175 (in Georgian).

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ

Куршакова Наталья Борисовна¹, Левкин Григорий Григорьевич², Дзюбина Катерина Олеговна³
Омский государственный университет путей сообщения, д. э. н., доцент (Россия)¹
Омский государственный университет путей сообщения, к. вет. н., доцент (Россия)²
Национальный университет «Львовская политехника», старший преподаватель (Украина)³.
e-mail: nbk2004@mail.ru¹, lewkin_gr@mail.ru², katedzyubina@yahoo.com³

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены основные положения совершенствования работы научно-педагогических работников в условиях реформирования системы образования. Представлены рекомендации повышения эффективности планирования и организации научной и учебной работы. Отражены результаты внедрения элементов менеджмента образовательных услуг на примере выпускающей кафедры университета.

Ключевые слова: образовательная организация, научная работа, преподаватель, студент, менеджмент.

ABSTRACT

In article basic ideas of the perfection of activity of Academic staff under the conditions of education reform are considered. The best practice of improvement of the effectiveness of planning and organization of scientific and educational work are presented. The performance of implementation of details of management of educational services as exemplified by the administering sub - department at university is exhibited.

Keywords: educational establishment, scientific work, professor, student, management.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто основні положення вдосконалення роботи науково-педагогічних працівників в умовах реформування системи освіти. Представлені рекомендації підвищення ефективності планування та організації наукової та навчальної роботи. Висвітлено результати впровадження елементів менеджменту освітніх послуг на прикладі випускаючої кафедри університету.

Ключові слова: освітня організація, наукова робота, викладач, студент, менеджмент.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В условиях постоянно изменяющейся конфигурации образовательной среды деятельность современного преподавателя становится многогранной, так как наряду с проведением учебных занятий он является организатором научной и самостоятельной работы студентов. Профессиональная деятельность преподавателя в образовательной организации уже не возможна без владения компьютерной техникой для оформления учебно-методической документации и отчетов о проделанной работе, учета результатов учебного процесса, оформления научных работ.

Существующее положение в отечественном образовании свидетельствует о том, что универсальность научно-педагогического работника постоянно нарастает путем добавления новых функций. Усложняются требования в отношении результатов научно-исследовательской работы, публикационной активности, цитируемости в наукометрических базах РИНЦ, Scopus, Web of Science.

Анализ последней редакции закона РФ об образовании свидетельствует о том, что реформа образования направлена на формализацию учебного процесса, установление критериев оценки качества в целом образовательной системы Российской Федерации или отдельных образовательных организаций. В то же время совершенствованию научной деятельности преподавателей, методике и методологии обучения студентов в образовательных организациях на федеральном уровне не уделяется должного внимания.

Это такие частные вопросы менеджмента образовательных услуг как подходы к организации проведения лекционных и семинарских занятий, проведению зачетов и экзаменов, научно-исследовательской работы, выполнению курсовых и выпускных квалификационных работ.

Проблема подготовки преподавателей в образовательных организациях заключается в том, что на должности преподавателей приходят выпускники технических, экономических и других специальностей, не имеющие специальной педагогической подготовки. Обучение в магистратуре и аспирантуре для приобретения компетенций, связанных с преподавательской деятельностью, явно не достаточно, поэтому целесообразно на уровне организации разрабатывать внутренние программы обучения будущих преподавателей.

В связи с недостаточностью подготовки молодые преподаватели сталкиваются с трудностями организации учебного процесса. Кроме преподавательской деятельности в настоящее время необходимо осуществлять организацию научно-исследовательской деятельности (как собственной, так и студентов). Все

это требует особых знаний, умений и навыков, которые можно приобрести не только методом «проб и ошибок», но и путем заимствования опыта ведущих преподавателей.

Кроме внутренней подготовки и использования ресурсов образовательной организации, необходимо централизованное регулирование процессов подготовки преподавателей. В этом отношении можно воспользоваться положительным опытом республики Казахстан, где каждый магистрант получает возможность прохождения международной стажировки в соответствии со своими научными интересами.

Существующая ситуация подготовки преподавателей усугубляется отсутствием преемственности поколений, особенно в тех условиях, когда открываются новые направления и профили подготовки. В этом случае организация стажировок в тех образовательных организациях, где уже подготовка ведется не один год, позволит воспользоваться знаниями опытных преподавателей и организовать в будущем учебный процесс с учетом специфики направления и профиля подготовки. Такой подход позволит избежать замыкания молодого преподавателя в себе или исключить неправильные подходы к организации учебного процесса.

В настоящее время преподавательская деятельность осложняется тем, что при малочисленности групп каждый преподаватель разрабатывает множество рабочих программ дисциплин. Это приводит к увеличению нагрузки не только при разработке учебно-методической документации, но и при написании учебной и методической литературы, планировании деятельности в рамках учебного семестра.

В то же время можно сказать, что развитие информационных технологий способствует стандартизации деятельности при организации учебного процесса. Появляются коммуникационные возможности для влияния преподавателя на обучающихся и передачи им нужной и структурированной информации с помощью социальных сетей и специализированных сайтов [1, 2, 6]. С помощью электронного журнала облегчается учет результатов учебной деятельности студентов и выставление рейтингов в течение семестра [5].

Новый подход к обучению студентов как к услуге в соответствии с новой редакцией закона об образовании предполагает деятельность преподавателя, направленную на мотивирование обучающихся к получению профессии или в краткосрочной перспективе освоению учебной дисциплины. Это свидетельствует о необходимости использования функций менеджмента (планирование, организация, контроль, мотивация и координация) в деятельности преподавателей.

Все вышеперечисленное свидетельствует о том, что работа по совершенствованию подходов к организации учебного процесса должна стать первоочередной задачей при реформировании высшего образования в Российской Федерации.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Функции менеджмента могут быть использованы при осуществлении следующих процессов: проектирование педагогической деятельности; формирование мышления студентов в соответствии с направлением и профилем подготовки; разработка подходов к организации самостоятельной работы студентов; информационное обеспечение учебного процесса; планирование научно-исследовательской работы студентов.

Еще одним приоритетным направлением деятельности современного преподавателя является научная работа. В соответствии с эффективным контрактом каждому преподавателю необходимо за отчетный период выполнить фиксированный объем научных исследований. В научной работе становятся задействованными не только аспиранты, докторанты, научно-технические работники, но весь преподавательский состав и студенты. В связи с этим можно сформулировать задачи, которые необходимо решить каждому преподавателю.

К таким задачам можно отнести следующие: формирование тематики научно-исследовательской работы; поиск возможностей для публикации результатов научно-исследовательской работы в отечественных и зарубежных журналах; улучшение показателей в наукометрических базах РИНЦ, Scopus и Web of Science.

Кафедра «Экономика транспорта, логистика и управление качеством» Омского государственного университета путей сообщения постоянно совершенствует организацию научно-исследовательской работы. Результат такой целенаправленной деятельности является повышение публикационной активности преподавателей кафедры (таблица 1).

Решение задач, направленных на повышение публикационной активности требует особых способностей от научно-педагогического работника для построения взаимных отношений не только с коллегами своего университета, но и с представителями отечественных и зарубежных организаций. Одним из эффективных подходов для решения вышеописанных проблем является создание малых научных групп [3, 4]. Для поиска участников таких групп можно использовать специализированные сетевые ресурсы, одним из которых является <https://www.linkedin.com>.

При создании малых научных групп в научно-исследовательской работе студентов необходимо проводить организационную работу среди всех студентов. Формирование малых групп может осуществляться в рамках преподавания отдельной дисциплины или при внеаудиторной работе. В результате целенаправленной деятельности в этом направлении активность студентов под руководством научно-педагогического работника значительно возрастает.

Таблица 1

Результаты научной активности ППС кафедры «Экономика транспорта, логистика и управление качеством»

Показатель	Значение показателя по годам					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Численность ППС, участвовавших в НИР:						
- количество – всего (чел.)	12	11	19	13	17	16
- % от численности шт. работников	100	61	80	72	100	84
- в том числе по хоздоговорам (чел.)	3	2	10	2	-	-
Количество публикаций, всего	13	50	57	73	77	98
в том числе:						
- в изданиях, рекомендованных ВАК без соавторов-сотрудников кафедры	3	8	16	11	19	13
- монографий	-	5	3	-	1	2
Научно-исследовательские работы по госбюджетной тематике (количество)	1	2	2	2	2	2
Авторские свидетельства, дипломы, патенты	1	1	1	2	4	5
Учебно-методические работы (учебники, учебные пособия, методические указания)	2	2	5	14	18	19

Рассмотренные проблемы являются лишь частью вызовов современному преподавателю. Важно понять, что для повышения конкурентоспособности университета необходимо повышение компетентности преподавателей, которые являются ключевым звеном в инновационной научной и образовательной деятельности университета.

ВЫВОДЫ

Таким образом, использование функций менеджмента в образовательной деятельности способствует получению положительных промежуточных и итоговых результатов деятельности, мотивирует преподавателей и студентов к формированию и получению новых знаний, способствует совершенствованию деятельности образовательной организации в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Албегова, И.Ф. Социальные сети как инновационная образовательная технология и ресурс развития высшей профессиональной школы [Текст] / И.Ф. Албегова, Г.Л. Шаматонova // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2013. – №3 (69). – С. 26–32.
2. Глухих, В.Р. Аспекты применения инновационных технологий при обучении студентов Омского государственного аграрного университета / Глухих В.Р., Левкин Г.Г. В сборнике: Аграрная наука - сельскому хозяйству. II Международная научно-практическая конференция: сборник статей. – Барнаул, 2007. – С. 366-368.
3. Джонсон, А.М. Составление плана успешной научной карьеры: руководство для молодых учёных. – 2-е изд. [Текст] / А.М. Джонсон. – Amsterdam: Elsevier, 2011. – 120 с.
4. Мухамедрахимова, Л.Н. Моделирование самоорганизации малых научных групп на основе когнитивных динамических моделей с учетом человеческого фактора [Текст] / Л.Н. Мухамедрахимова // Наука и образование: научное издание МГТУ им. Н.Э. Баумана. – 2015. – №3. – С. 241–255.
5. Симак, Р.С. Организация обучения в вузе с помощью информационных технологий [Текст] / Р.С. Симак, Г.Г. Левкин, Т.В. Вицинец // Теория и практика социального государства в Российской Федерации: научно-производственный потенциал и социальные технологии. Материалы II всероссийской научно-практической конференции / Омский гос. ун-т путей сообщения. – Омск, 2012. – С. 373–377.
6. Шаматонova, Г.Л. Социальные сети как метод обучения студентов в вузе [Текст] / Г.Л. Шаматонova // Методы обучения и организация учебного процесса в вузе. IV Всероссийская научно-практическая конференция. – 2015. – С. 329–331.

EDITORIAL BOARD

International Advisory and Editorial Board

Australia

Vikash Ramiah

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

Azerbaijan

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Araz Manucheri-Lalen

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Azer K. Mustafayev

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

Djamil Alakbarov

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

Beykas Seyfulla Xidirov

Azerbaijan State Oil Company. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Garib Mamedov

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

Elshan Mahmud Hajizade

Head of department of President Administration of Azerbaijan Republic. Doctor of Economical Sciences. Professor

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil Academy. Azerbaijan National Aviation Academy. PhD. TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Omar Kerimov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rashad G. Abishov

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil Academy. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Sayyara Ibadullayeva

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

Tarbiz Nasrulla Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tariel Omarov

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. Head of Modern Hospital "Bariatric Metabolic Surgery" section, PhD in Medicine

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Yusif Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor.

Tubukhanum Gasimzadeh

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Scientific Secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS. PhD in Biological Sciences, Associate Professor.

Vusal ismailov

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. Medical PhD. Azerbaijan.

Bahrain

Osama Al Mahdi

University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

Bangladesh

Muhammad Mahboob Ali

Daffodil International University. Department of Business Administration . Professor

Belarus

Helena Kallaur

Polessky State University. MD. Associate Professor

Tanua Teterinets

Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Vladimir Yanchuk

Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

Brazil

Paulo Cesar Chagas Rodrigues

Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

Bulgaria

Desislava Stoilova

South-West University "Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.

Milena Kirova

Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences

Georgia

Anzor G. Abzalava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Eka Avaliani

Professor at International Black Sea University. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

Ketevan Nanobashvili

"K&N" Dental Clinic, Tbilisi Medical Academy. Professor PhD MD, Associate Professor

Larisa Korghashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Liana Hovelidze-Solomonova

Rector of high school of "Georgia". Doctor of Economical Sciences

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maya Kapanadze

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Mariam Kharaishvili

Tbilisi State Medical University. PhD MD

Marina Khizanishvili

Davit Aghmashenebeli University of Georgia. Faculty of Physics. PhD. Professor

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Nelli Sichinava

Akaki Tsereteli State University . Associate. Professor. PhD

Omar Omarimu

Tbilisi State University named Iv. Javakishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rusudan G. Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Simon Nemsadze

Georgian Technical University . Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Tamar Giorgadze

Gr. Robakidze University, Department of Medicine. Associate Professor

Tamara Okropiridze

University "Geometri" Department of Dentistry , Doctor of Medical Sciences. Full Professor

Tengiz G. Museliani

Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor

Valerian N. Nanobashvili

Company "Buneba Ltd". Doctor of Veterinary Sciences. Veterinary surgeon

Vaxtang S. Datashvili

Georgian technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor

Zaira Gudushauri

Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES.

Germany

Hans-Juergen Zahorka

Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of "European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen

Ekaterina Kudryavtseva

Researcher at the Institute of Foreign Languages and Media Technology of the University of Greifswald. PhD Pedagogical Sciences.

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Jordan

Ahmad Aljaber

President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science

Ahmad Zamil

Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science.

Kazakhstan

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova

State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor

Anar Mirzagalieva

Vice-Rector for Teaching and Studies – East Kazakhstan State University named S.Amanzholov

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolv. PhD

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Latvia

Tatiana Tambovceva

Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University

Lithuania

Ieva Meidute – Kavaliauskiene

Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene

e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD

Morocco

Mohammed Amine Balambo

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Free lance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

Poland

Jonathan Ψ Britmann

Ministry of Health of Poland. Polish Society of Clinical Psychology. Ph.D., DMSc., Psychiatry

Maciej Urbaniak

University of Lodz. Full Professor. PhD in DSc.

Qatar

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

Romania

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economy and Trade. Doctor of Economical Sciences. Professor

Grigory G. Levkin

Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M.Akmully. PHD Pedagogy Science. Associate Professor

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva

Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician

Olga Ovsyanik

Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

Sergei N. Fedorchenko

Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Sergei A. Ostroumov

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina

Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Tatiana Kurbatskaya

Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Victor F. Stukach

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Yuriy S. Gaiduchenko

Omsk State Agrarian University. Associate Professor. PhD in Veterinary Science. Russia.

Zhanna Glotova

Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh

Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management.
Associate Professor in Business Administration

Salim A alghamdi

Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

Serbia

Aleksandra Buha

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic

Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Jelena Purenovic

University of Kragujevac . Faculty of Technical Sciences Cacak . Assistant Professor . PhD in NM systems.

Sultanate of Oman

Nithya Ramachandran

Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

Sweden

Goran Basic

Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

Turkey

Vugar Djafarov

Medical school at the University of Ondokuzmayis Turkey. PhD. Turkey.

Yigit Kazancioglu

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

UK

Alan Sheldrake

Imperial College. London University. Electrical Power Engineering Consultant. PhD

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. Doctor of Philosophy (Ph.D.).
Political Science and Government.

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

Ukraine

Alexandra V. Gorbenko

National Transport University. PhD

Anna B. Gulyayeva

Institut of Plant Physiology and Genetics. PhD

Anna Kozlovskaya

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor

Mikhail M. Bogdan

Institute of Plant Physiology and Genetics. PhD

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neurosurgical Centre. Associated Professor

Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

Olga F. Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. PhD

Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Yuliya M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

Crimea

Lienara Adzhayeva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Nelya Gluzman

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). Doctor of Pedagogical Sciences. Full Professor

Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology. Associate Professor.

Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

Vladyslav Fadiev

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Psychology. Associate Professor

United Arab Emirates

Haitham Hobanee

College of Business Administration, Abu Dhabi University, PHD.

USA

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation

Cynthia Buckley

Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research

Mikhail Z. Vaynshteyn

Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

Nicolai Panikov

Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology

Yahya Kamalipour

Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

Uzbekistan

Guzel Kutlieva

Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD BS.

Editors-in-chief:

Agricultural, Historical and Natural Sciences

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Tubukhanum Gasimzadeh

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Scientific Secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS.

PHD in Biological Sciences, Associate Professor.

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Eka Avaliani

Professor at International Black Sea University. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharaishvili

Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD TS. Professor. Kazakhstan.

Regional Development and Infrastructure

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

Economic, Management & Marketing Sciences

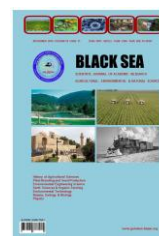
Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academic Doctor of Economics.

Black Sea Scientific Journal of Academic Research has ISSN, E-ISSN and UDC numbering:
ISSN: 1987-6521 (Print), E-ISSN: 2346-7541 (Online), DOI prefix: 10.15357, UDC: 551.46 / (051.4)/B-64
Community of Azerbaijanis living in Georgia is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals and Online Journals with subjects which are mentioned below:

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
History of Agricultural Sciences
Plant Breeding and Seed Production
Environmental Engineering Science
Earth Sciences & Organic Farming
Environmental Technology
Botany, Zoology & Biology

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

Historical Sciences and Humanities
Psychology and Sociology Sciences
Philosophy and Philology Sciences
History of Science and Technology
Social Science
Pedagogy Science
Politology

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
Prophylactic Medicine
Theoretical Medicine
Stomatology & Dentistry
Veterinary Medicine and Zoo
Drug Technology and Organization of Pharmaceutical Business
Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology
Standardization and Organization of Medicines Production
History of Pharmacy
Innovations in Medicine
Biophysics and Biochemistry
Microbiology and Hydrobiology
Radiology and Microbiology
Molecular Biology and Genetics
Botany and Virology
Physiology of Plants, Animals and Humans
Ecology, Immunology and Biotechnology
Virology and Immunology
History of Biology
Entomology

TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES

Applied Geometry, Engineering Drawing, Ergonomics and Safety of Life
Machines and Mechanical Engineering
History of Science and Technics
Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics
Information, Computing and Automation
Mining and Geodesy Sciences
Metallurgy and Energy
Chemical Technology, Chemistry Sciences
Technology of Food Products
Technology of Materials and Products Textile and Light-load industry

Machinery in Agricultural Production
History of Art
Project and Program Management
Innovative Technologies
Repair and Reconstruction
Materials Science and Engineering
Engineering Physics
Mathematics & Applied Mathematics

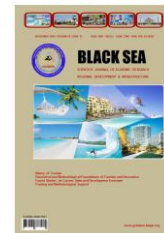
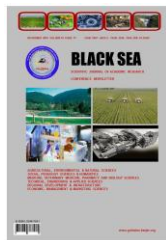
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

History of tourism
Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
Tourist market , its current state and development forecasts
Training and methodological support

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

Economics and Management of Enterprises
Economy and Management of a National Economy
Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics
Accounting, Analysis and Auditing
Money, Finance and Credit
Demography, Labor Conomics
Management and Marketing
Economic Science

CONFERENCE NEWSLETTER

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

ISSN: 1987 - 6521, E – ISSN: 2346 - 7541

©Publisher : Community of Azerbaijanis Living in Georgia. Gulustan-bssjar.

©Typography : AZCONCO LLC Industrial, Construction & Consulting.

Registered address: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

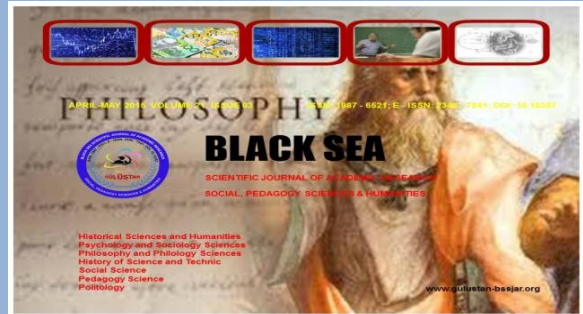
©Editorial office : Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Questions or comments? E-mail us at gulustan_bssjar@mail.ru, engineer_namik@mail.ru

FEBRUARY 2016 VOLUME 28 ISSUE 02

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541

www.gulistan-bssjar.com